

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Համաշխարհային ֆաղափախան տազնուպը եւ հայ ժողովուրդի կացութիւնը.— Մեկնող-ները (Մ․ Ս․ Դաւիթ-բէկ, Ֆրեստերիկ Մաֆլիք, Քարլ Լեման-Հատսիք, տիկին Պրոնիսլաւա Վալչիփ Բէօփրիւսեան)։— Նաք հրատարակուի իւնններ :

Համաշխարհային քաղաքական կացութիւնը
ո եւ է առնել աւելի խռովայոյդ է : Մրկային
այդ կացութիւնը արդէն իսկ աղէտներու շարքի
մը ծնունդ տուաւ : Սպանիա, ներքին պայքարով
մը եւ աւելի եւս՝ եւրոպական երկու ընդդիմա-
մարտ քաղաքական խմբակցութեանց եւ ուղ-
ղութեանց բաղխումին թատերարեմ դարձած
ըլլալուն հետեանքով՝ բղբառած, հինաւորաց
անսահման Զինատանը աշխարհակալութեան
ծարաւի ծափոնին յառաջիկայաց հուրին ու
սուրին մատուցած, Աւստրիան՝ յանկարծ գեր-
ման տիրամոլութենէն կրնուած, Պորտուգալիին
Միութիւնը՝ ներքին փոթորիկով մը ցնցուած՝
իր ուժերը եղբայրասպան կռիւով մը մաշեցնե-
լու վրայ, եւ Թուրքը որ ահա Ալեքսանտրէթի
սանճաքին մէջ կը մտնէ, եթէ ոչ իբր աշխար-
հակա, — դեռ առեւը չէ տալոր, — գէթ Թուրք
տարրին թուական ու քաղաքական անգոյ գե-
րակշիւթիւնը՝ հակառակ ճշմարտութեան՝ ա-
մենքին բռնի ընդունել տալու համար եւ այդ
նահանգին կառավարութեան սանճքը իրողա-
բար իր ձեռքն առնելու համար : Ալլանդակ ու
բազմալտանդ կացութիւն, որ արդիւնք է վեր-
ջին մեծ պատերազմին մէջ դաշնակից ժողո-
վուրդներու աշխարհ հերոսական ճիգերով ու
զոհարերութիւններով Գերմանին ու Թուրքին
վրայ տարած յաղթանակէն յետոյ՝ այդ նոյն
դաշնակից ժողովուրդներու քաղաքական վա-
րիչներուն մէջ մասին կարճատեւ, եսամու,

փոքրագի վարմունքին . անոնք, իրարու դէմ
դաւելով, իրենք իսկ իրենց պարտութեան մատ-
նած Թուրքը նախ, յետոյ Գերմանը՝ իրենց ան-
կումէն ոտքի հանեցին, զորացուցին, իրենց
աշխարհ սուղ գնով շահած յաղթանակը մաշե-
ցուցին, փճացուցին, եւ այսօր աշխարհ կը
զտնուի շատ աւելի պայթուցիկ նիւթերով լե-
ցուն գերադրուած մթնոլորտի մը մէջ քան
1914ի պատերազմի նախորեակին : Ամենքը տեղ-
դատքէն կը պատրաստուին յառաջիկայ ընդ-
հանուր պատերազմին որ պիտի ըլլայ շատ աւելի
տիեզերաստան ու ահեղաքանդ քան 1914ինը եւ
որմէ յետոյ մարդ չի գիտեր թէ աշխարհ ինչ
ձեւ պիտի առնէ :

Այդ նոր ընդհանուր պատերազմը արդէն
իսկ անցեալ կամ այս տարի կրնար տեղի ունե-
նալ, եթէ այս երկրին մէջ՝ արմատական հայ-
րենասէր գործիչներէ ղեկավարուած զահլիճ
մը ընկերավարականներէ ղեկավարուած զահլիճ
նի տեղն անցած եւ երկրին մէջ վստահութիւնը
վերահաստատուած, ղինուորական ուժը բազմա-
պատկած, Անգլիոյ հետ մերձեցումն աւելի
խորացուած չըլլար, ու եթէ Անգլիոյ մէջ
Իտրինը՝ որ սխալ սխալի վրայ գործեց՝ Զէմ-
պըլէնի պէս այնքան իրատեւն ու խոհեմ որքան
կորովի վարէր մը յաջորդած չըլլար, որ Իտա-
լիոյ հետ սուր հակառակութեան վերջ դրուելի
երկրին սպառազինումը գերադրական աստիճա-
նի մը հասցնելու ուժգնութիւն ջանադիր եղաւ եւ

Ֆրանսայի հետ դաշնակցութիւնը իր ամենէն լայն ու ամուր ձեւին բարձրացուց:

Անշուշտ, այդ ապագայ պատերազմին անասելի անաւորութեան հետանկարը եւ այն համոզումը թէ անկից նոյնքան ուսմասպառ ու բարեբանող զուրս եղած պիտի զան յաղթողն ու յաղթուածը, եւրոպական թաղաքակրթութեան ամենէն ռազմասէր վարիչներն իսկ վարանելի կուտան այդ գարհուրելի արկածային դրութեան որոշումն անհեկու: Բայց դէպքերը, կրնան, մերթ, գահավիժելով, կրքերը գերազգոյցելով եւ անդպելի դարձնելով՝ անխուսափելի կացուցանել այդ ընդհանուր մեծ բաղխումը: Բոլոր աչքերը, բոլոր միտքերը երէկ սեւեռուած էին Մայրաքոյն Արեւելքի մէջ Պորհր. Միութեան ու Ճափոնի միջեւ ծագած սահմանային զինեալ վէճին վրայ (որ բարեբաղդաբար խաղաղ լուծում գտաւ) ու այսօր սեւեռուած կը մնան չիսթուրված պետութեան եւ դերման փոքրամասնութեան միջեւ ղեռ առկալած ծանրակշիռ պայքարին վրայ, ինչպէս եւ Սպանիոյ մէջ շարունակուող միջազգային քողարկեալ կռիւին վրայ, հրատապ ու վտանգալից հարցեր որոնք եթէ բանակցութիւններով մշտական լուծում չգտան, կրնան յանգիլ այդ ընդհանուր բաղխումին:

Այս մռայլ համայնապատկերին մէջ, հայ ժողովուրդին վիճակը, որ այսպիսի ընդհանուր պայմաններու մէջ արդէն չէր կրնար վարդապետի ըլլալ, զանազան դէպքերու եւ հանդամանքներու բերմամբ՝ տխուր է եւ ապառնալիքներով պաշարուած, ինչպէս թերեւս ու եւ հասնէ չէ եղած այս աստիճանով: Պորհր. Միութիւնը ծայրէ ծայր ցնցող մարիլը կը շարունակէ, եւ անոր աղիտաբեր ազդեցութիւնը Պորհ. Հայաստանի մէջ ալ, ուր ան սկսաւ զգալի դառնալ ինքնին եղբարական մահով, կը մնայ զեռ տրեւական: Պորհն Ա. կաթողիկոսի խեղդամահ եղած եւ էջմիածնի գանձարանին կողդպտուած ըլլալուն զոյրցին չեմ կրնար հաւատալ, երբ այդպիսի սոսկալի ոճիւրի մը ստուգութիւնն հաստատող ու չէ ակնհաստես վկայի հաւատարմութիւնը չունինք, երբ ընդհակառակն ունինք սեղապալ Գէորգ արքեպիսկոպոսի յայտարարութիւնը Հայրապետին սրտի կաթուածէ մեռած ըլլալուն մասին եւ անոր պաշտօնական

յուսադրումը թէ հանգուցեալին յաղորդը ըստ աւանդական սովորութեան պիտի ընտրուի Պորհ. Հայաստանի կառավարութեան բարեհաճ հաւանութեամբ:

Ինչ որ իսկապէս տխուր է Պորհ. Հայաստանի մէջ, երէկ գործի գլուխ գտնուող փորձառու եւ այնքան հարադատ Հայ որբան անկեղծ համայնավար անձնաւորութեանց ու հին ու նոր տաղանդաւոր մտաւորականներու տեղ՝ մեծ մասամբ ոչ-հայկական միջավայրերու մէջ կազմուած անծանօթ ու անշնչան Հայերու երեւումն է (անոնք ալ արագօրէն փոխուող), եւ այդ անփորձ անծանօթներուն կողքին, երկրին փոխ-վարչապետութիւնը եւ արդարադատութեան կոմիտարեքիւնը Թաթարներու յանձնըւիլը: Ունջեանի ու անոր օրով ծառայող, արտադրող գործիչներու եւ մտաւորականներու լատագոյններուն մէջ կարեւոր մասին անունները մինչեւ ցարկ անարգանքներով կը յիշատակուին: Իսկ թէ ի՞նչ եղած են այդ Թաթարներու ուժերը, որոչ չենք գիտեր. երիտասարդ մը որ այնտեղէն եկած էր Փարիզ-ութ-ինը ամիս առաջ, ըսաւ թէ անոնք բոլորն ալ «մաքրուած» էին: Եւ չէր ինչ սակայն, կէտ առ կէտ մարդողութեամբ ճէշտ էր, ինչ որ ան Երեւան գտնուած միջոցին ի լրոյ իմացած էր: Այնտեղէն եկած Թերթերուն մէջ այդ մասին որոշ լուր մը չգտանք: Աւելի քան երկու ամսէ ի վեր Խորհրդային Հայաստանն ու Գրական քերթն ալ ստացած չունինք, իսկ զրեթէ տարի ու կէս է որ ու եւ չ'նամակ, ու եւ չ'գիրք չէ եկած մեզի այնտեղէն, մինչ այս մութ չըջնան սկսելի առաջ ինչքան աղուոր գիրքեր կը ստանայինք Երեւանին, Խորհ. Հայաստանը, Գրական քերթը եւ Խորհ. Արմաստը հետզհետէ աւելի շահեկան կը դառնային իրենց գրական էջերուն մէջ. նամակներ կը ստանայինք վերաշինուող հայրենիքին չունչով լի, խանդավառ նամակներ, Երեւանի մեր մտաւորական եղբայրակիցներէն. եւ այս բոլորը կ'ուրախացնէին, կը սրտապնդէին մեզ, ու մենք ալ, արտասահմանեան անհատներ ու կազմակերպութիւններ, կը ջանալինք ընել ինչ որ կրնայինք՝ գործակցելու համար հայրենիքին մէջ ապրող ու աշխատող մեր ժողուրդի վերելքի ճիգին:

Այդ երէկի կացութիւնն ալ իր թերութիւն-

ներն ունէր, զոր չէինք անտեսել, ունէր մեր դադափառներուն, սկզբունքներուն անհամապատասխան կէտեր, զոր չէինք վարանել քննադատել, բայց ան ունէր եւ իր անխիճեւորէն դրական կողմերը որ մեզ՝ իբր ազգասէր Հայեր՝ կր խանդավառէին, եւ ոչինչ այնքան կ'ապացոյցանէ թէ՛ Հայաստանի հանգէպ երէկուան շրջանին մեզի պէս մտածողներուն ճշդատեսութիւնը եւ կուսակցամուրաբար տանտեսէնդ տարէն ի վեր հոն ամէն ինչ մութ տեսնել ուղղուներուն ազգայնաս սխալը՝ որքան այսօրուան արտառոց ու իսկապէս մութ կացութիւնը։ Խորհ. Հայաստանը, մեր հայրենիքը, այսօր աւելի հեռու է մեզմէ, աւելի անմատչելի ու խորհրդաւոր, քան Հրատ մոլորակը... եւ ասկէ՛ս ինքնին՝ անտանելի դժբաղդութիւն է։ Նորէն՝ միայն էլ միաժամին է որ կարեւորութիւն ունեցաւ արտասահմանի բազմաազգար Հայութեան երկու խօսք բռնու տեղակալի մը շրջապահներով կամ եպիսկոպոսի մը նամակով։ Հակառակ տարէն մը ի վեր Հայաստանի մէջ տիրող մրկահաղմին, վերաշինական ճիգը, տնտեսական շարժումը, մասաւորական կեանքը, դեղարուեստական ու գրական արտադրութիւնը բոլորովին չեն դադարած անշուշտ այնտեղ. մեր ցաւն այն է որ ատոնց մասին հիմա ոչ որոշ լուր առնել կարող ենք, ոչ ալ Հայաստանի ազգային կեանքի այդ կարեւոր երեւոյթներուն մեկնակցութիւնը բերել շարունակել։ Մաղթենք, — ի՞նչ կրնանք ընել մաղթելէ զատ — որ այդ անքնականնոն կացութիւնը շուտով վերջ գտնէ ամբողջ Խորհ. Միութեան, ուրեմն եւ Հայաստանի մէջ, ու մաղթենք մանաւանդ որ յոռեգոյն կացութիւն մը չգայ այսօրուան իսկ փնտռել տալ... վաճաղի այն պարագային որ Խորհ. Միութեան ու Ճափոնի միջեւ նորէն վեճ մը ծագի եւ տեւական պատերազմի փոխուի եւ եթէ Ուլքրայնային աչք տեսնած Գերմանիան յարձանի Խորհ. Միութեան վրայ, — անաւտ'ր բաներ որ կարեւորութիւններ են, — մարդ չի գիտեր թէ Թուրքիան, որ այժմ սպառաշինման համար իրեն միլիոնաւոր ռսկիներ փոխ տուող Անգլիան ունի իր կռակը, ի՞նչ վերաբերմունք կ'ունենայ թէ՛ Հայաստանի եւ ամբողջ Կովկասի հանդէպ, — Կովկասի ուր կը գտնուի նաւթաւառ Բաքուն, որ Անգլիոյ համար կը մնայ միշտ

հրապուրել...

Երբ աշերներս կը դարձնենք դէպ ի Սուրիա, դէպ ի Ալեքսանտրէթի սանճաքը, այնտեղ ալ ուրիշ տեսակ ամպեր կը տեսնենք երկինքը մթաշողոյ։ Պրիան եւ իր ծրարքէն-Պուշկոնը, 1921ի Անկորայի համաձայնութեամբ ուղեցին Յոյնին (եւ Անգլիացիին) դէմ Թուրքը զօրացրին, ու յուսացին որ այդ զօրացած Թուրքը ծրարասոյի դաշնակիցը պիտի դառնար, եւ այդ թէ՛ սխալ եւ թէ՛ անազնիւ հաշիւով որոշեցին Կրիկիւան պարպել, Թուրքին դէնք ու ռազմամթերք անոր օգնել Յոյնին դէմ եւ նոյն ատեն Ալեքսանտրէթի սանճաքին համար ընդունեցան Թուրք տարրին գերակշռութիւնը, Թուրք լեզուին ու մշակոյթին այնտեղ տիրող հանգամանք ունենալու իրաւունքը, թրքական գոյն ունեցող որոշ շահփով ինքնավար բեմիմի մը հաստատումին սկզբունքը։ Անկորայի համաձայնութեան այդ կէտը այնքան քիչ ձեռնտու էր ծրարասոյի ինչպէս եւ Սուրիոյ (ու Սանճաքի ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան) շահերուն, որ մինչեւ ցարդ Փրանտական Հոգատար կառավարութիւնը զանազան խուսափողական միջոցներով զայն չգործադրեցու հետամուտ է դաժէր։ Կարելի ալ չէր յօժարակալ գործադրել այդպիսի յանձնառութիւն, որ ամառայար ու անճիւղ հիմունքի մը վրայ գրուած էր, քանի որ Սուրիոյ այդ շրջանին մէջ՝ Թուրքերը, եթէ ցեղային ամենէն բազմաթիւ խումբն են (ու թիւսն հազար), շրջանին այլացել ազգաբնակչութեան մէջ, որ երկու հարիւր հազար հոգիէ կը բաղկանայ եւ որուն մեծամասնութիւնը հակառակ է այդ իրենց գլխուն վրայէն տրուած խոստման գործադրութեան, փոքրամասնութիւնն են (հարիւրին քառասուն), ինչ որ ապացուցուեցաւ Աղքերու Ընկերութեան անուանած Յանձնաժողովին ու Փրանտական Հոգատար կառավարութեան պատուիրակի Ռօմէ Կառոյի հշուկողութեամբ քանի մը ամիս տուել կատարեալ ընտրողական գործողութեանց միջոցին։ Բայց քեմալական Թուրքիան, — որ Հիթլերները եւ նոյն իսկ Ուրարտացիները — ինչպէս եւ Սովետ-մերայցիները, Նտրուակները, եւսլին, եւսլին, — Թուրքը կը հռչակէ (պատմական այսօրհակալութեան նորելուկ երեւոյթով մը —, որ Ալեքսանտրէթի Սանճաքն ալ, իբր Հիթլերներու

մէջ նախկին Հինաւորք կայանը, կ'անուանէ Հաթայ, այսինքն Հիթիթներու՝ ուրեմն եւ Թուրքերու՝ երկիր (1), որ առանց կատակի՝ աշխարհի բոլոր քաղաքակրթութեանց ու յեզոներուն մայրն ու ազգիւրը կը համարէ Թուրք քաղաքակրթութիւնը (°) եւ Թուրք լեզուն, «արեւ-լեզուն» (°°), դժգոհ մնաց Փրանսական կառավարութեան ու Աղղերու Ընկերութեան վարմունքէն, երեսուն հազար զինուոր հաւաքեց Սանճաքին սահմանադիտուն վրայ, եւ սպառնաց զէնքով գրաւել Սանճաքը՝ եթէ Փրանսա չընդունար թէ Թուրքերը այդ չըրջանին մէջ ունէին մենամանութիւնը զոր չունին։ Փրանսական կառավարութիւնը զիտէ, որովհետեւ առանց ատոր պէտք պիտի ըլլար բանակ զրկել այդ կողմերը եւ պատերազմի ելլել Թուրքիոյ հետ, — ինչ որ այդ կէտէն ընդհանուր պատերազմի մը դուռը կրնար բանալ...։ Փրանսական կառավարութիւնը ընդունեցաւ նաեւ որ քանի մը հազար Թուրք զինուոր մտնեն Սանճաքին մէջ՝ նոյնքան Փրանսական զինուորներու հետ, եւ հոն մնան մինչեւ Սանճաքի վարչական ժողովին

(1) Ջարմանայի եւ ցաւայի է որ երբայցի կամ հայ յայտնի հեղինակաւոր բանասերներն, լեզուաբաններն, պատմաբաններն մէկը դեռ հրապարակ չիցաւ գիտական փաստերով այդ յաւակնութեանց ինչքան ծիծաղելիօրէն անհիմ ըլլալը հաստատելու համար։ Մանաւանդ որ այդ մեծամով պոռոտախօսութիւնները սկսած են Արեւելքի մէջ սահմանափակուած չմնալ, ալլ արեւմտեան մեծ կեդրոններու տգէտ կամ շահախնդիր օրկաններու մէջ ալ արձագանգ գրտնել։ Փարիզի մեծագոյն օրաթերթներն մին, վերջեքս, իր խմբագրականին մէջ՝ Թուրքերը արիական (°) եւ Հայերն ու Քիւրտերը՝ Արաբներուն հետ՝ սեմական (°°) կը հռչակէր։ Չօրակար Պրեմիոն Բերթիէն զրկեց ցեղաբանական ու լեզուաբանական այդ կրկնակ սխալ փաստերով ի վեր հանող նախկին մը, բայց Բերթը քաղաքավար ու մանուածապատ նամակով մը յայտնեց թէ չէր կրնար հրատարակել կան սակայն լուրք ու պարկեշտ օրկաններ որ պիտի հրատարակէին այդ նկիւթին վրայ հեղինակաւոր մասնագէտի մը գրած հմտալից մէկ յօդաւոր։

քառասուն երեսփոխաններու ընտրութեան աւարտումը, — ընտրութիւն որ այլեւս կատարելագործեւ մը միայն պիտի ըլլայ, քանի ու Թուրքիոյ ու Փրանսայի միջեւ համաձայնութեամբ առաջացող որոշուած է թէ այդ ընտրութեան քառասուն երեսփոխանին քանակաւոր Թուրք պիտի ըլլան եւ միւս բոլոր ցեղերը միասին տասնութ ձայն պիտի ունենան, որով՝ վարչական ժողովը՝ մենամանութեամբ Թուրք ըլլալով՝ Սանճաքին կառավարութիւնը պիտաւորապէս Թուրք տարրին ձեռքը պիտի անցնի։ Այս բոլոր տեղի ունեցաւ արդէն, եւ Սանճաքի մեր ցեղակիցները որ կը կարծէին թէ բարեկեցիկ Սուրիոյ մէջ չըրջանին մէջ, բարեկամ ցեղերու կողքին, պաշտպան մեծ տէրութեան մը հովանիին տակ, խաղաղ ու ապահով ապրելու, աշխատելու, իրենց ազգային մշակոյթը զարգացնելու կարելիութիւնն ունէին այլ եւս ընդ միշտ, զիրենք նորէն Թուրքին թաթին տակ կը տեսնեն. ո՞մանք կը փախչէին, կ'ապաստանին Լիբանան կամ Սուրիա, այլ կը մնան իրենց տեղը, բայց ստանա՞ց են, ու այդ մնացողներէն շատերն ալ այս յեղաշրջումներուն հետեւանք եղող տնտեսական տագնապին պատճառով, նիւթական մեծ նեղութեան մէջ կը գտնուին։ Այդտեղ ալ, մարդ չի գիտեր թէ ինչի՞ պիտի յանգի կացութիւնը, որ անորոշ է, վճնական ձեւ չէ ստացած, եւ կրնայ դէպ ի յոռեգոյնր կամ դէպ ի լաւագոյնր բնաշրջուիլ։ Ոմանք կը դարձանան թէ Անգլիա, Փրանսայի հետ այժմ վիճակցական սերտ կապեր ունենալով եւ Թուրքիոյ հետ ալ շատ ջիւղ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ ըլլալով հանդերձ, ի՞նչպէս իր ազդեցութիւնը չբանեցուց Թուրքիոյ վրայ որպէս զի սահմանադուրեք զօրք հաւաքելով Փրանսան նեղը դնելու իր բիրտ ծրագրէն հրաժարէր։ Ըսողներ կան նոյն խակ. ինչո՞ր խակ իրելուի Արաս այդպիսի յայտարարութիւն մ'ուրած էր Նիւ Եօք Թայմսի թղթակցին, — թէ Անգլիա Փրանսայի վրայ է որ իր ազդեցութիւնը բանեցուց համոզելու համար զայն որ այդ հարցին մէջ գոհացում տայ Թուրքիոյ, (որպէս զի Թուրքերն Անգլիոյ եւ Փրանսայի կողքին գտնուի ապագայ մեծ բաղիւտներու ընթացքին)։ Ասիկա, որ ճիշդ է անշուշտ եւ տրամաբանական, Թերեւս կրնայ նաեւ բացատրուիլ

հոգեբանական ներքին մղվչներու անգիտակից կամ կէս-գիտակից ներդրութեամբ: Գեր-ման-իտալական վտանգին դէմ Ֆրանսայի հետ իր մերձեցումն ու համաձայնութիւնը շատ լուրջ ըլլալով հանդերձ, Անգլիա չէ մոռցած սակայն անշուշտ այն ծանր հարուածը զոր Ֆրանսական թաղաքականութեան վարիչները տուին իրեն 1921ին՝ երբ քեմալականներուն ըն-ձեռած ըրեւոյ օդու թեմքը իր պաշտպանեալ եւ շահակից Յոյներուն ջախջախումը դերացուցին եւ 1923ին Պոլսին Փրանսական զօր - չերը քաշելով քեմալական քանակի վերջնական յաղթանակին ու Պոլսի մօտեցուն նպաստեցի եւ Անգլիան ստիպեցին Պոլսէն իր զօրերը ա. կամայ քաշելու նուաստացման համակերպիլ: Սանճաքին մէջ Փրանսական թաղաքականութեան կրած պարտութիւնը անգլիական դիա-նաքիտութեան մէջ թաքուն փոխ-վրէժը անհնար չէ նկատել: Բայց նաեւ ճշմարտանման է որ Անգլիա, ինչպէս ըսողները եղան արդէն, Թուրքիոյ վարիչներուն ալ վրայ վերջնութիւն քանեցուցած է, մղելով զանոնք որ իրենց տըր-ուած այլքան գոհացումով շատանան եւ Սան-ճաքը բուրբուղին թուրք պետութեան կցելու ի-րենց ձգտումէն հրաժարին, որովհետեւ Սու-րիայից արդէն իսկ կառուած են Ֆրանսայի ի-րենց գլխուն վրայէն ըրած զիջումէն եւ ամ-բողջ արաբական աշխարհը անոնց հետ դժգոհ է, եւ ո՛չ Անգլիա, ո՛չ Ֆրանսա չա՛հ ունին ամ-բողջ արաբական աշխարհը իրենց դէմ մոլեգ-նորէն զրգոյելու, ոչ ալ Ալեքսանտրէթի պէտ-կարեւոր դիրք մը ամբողջապէս Թուրքին յանձ-նելու: Եղած կարգադրութիւնը՝ Ֆրանսացուց «cote mal taillée» ըսածն է, կարկանդակի-կատար լուծում մը, — Ալեքսանտրէթի սան-ճաքը պիտի շարունակէ Սուրիոյ մաս կազմել, բայց թուրք տարրը անոր կառավարութեան մէջ դերակշիռ դեր պիտի կատարէ, — ժամա-նակաւոր լուծում, որ զուրը լայն բաց կը պահէ ապագայ էնթրիկներու, որով է Ալեքսանտ-րէթը կը մնայ միշտ տրամադրելի Միջին կամ Վրին համար:

Այս կենտոս ու անախորժ կացութեան մէջ, Սանճաքի Հայոց համար էականը՝ իրենց պա-ղարկելը չկորսնցնելն է: Խուճապով զանգուա-

ծովին հեռանալը այդ երկրէն, կորսնցնել է ինչքերն ու իրաւունքները զոր ունին: Իրաց վիճակը, վրդովիչ, բայց չէ ինչ որ էր Կիլիկիոյ պարպումին առնել: Այն միջոցին, զանգուածա-յին արտադրողը անհրաժեշտ էր, եւ Սահակ կաթողիկոսը, որ իմաստուն ժողովրդապետ մըն է, ինքն իսկ զուլաը անցաւ մեկնող հօտին: Այսօր, պայմանները տարբեր են. Սանճաք չէ կցուած Թուրքիոյ, եւ — ինչպէս վերը բացատ-րեցի, — հաւանական ալ չէ որ կցումին հա-ւանին Անգլիա եւ Ֆրանսա: Ասկից դատ, ար-դէն մինչեւ 1940 Ֆրանսա կը պահպանէ իր հո-գատարի դերը, եւ ըստ Փրանքո-թուրք կար-գադրութեան՝ ընտրողական զործողութեանը լրանալէն եւ թուրք ու Ֆրանսական նորամուտ - զօրքերուն հեռանալէն յետոյ, տեղական պա-հակազօրքը մինչեւ 1940 Փրանսական սպանելով դեկավարուած կը մնայ: 1940ն ետքն ալ, ըստ նոյն Փրանքո-թուրք կարգադրութեան, Փրան-սական եւ Թրքական կառավարութիւնները մի-ասնաբար պատասխանատու եւ հսկող պիտի ըլ-լան այդ նահանգին ապահովութեան եւ խաղա-ղութեան եւ զայն միտաին պիտի պաշտպանեն օտար յարձակմանց դէմ: Ուրեմն, բացի անոնց-մէ իր անձնական լուրջ պատճառներ ունին, մեկնիլ անպարել՝ Հայոց համար սխալ պիտի ըլլար, ինչպէս յայտարարեց Սանճաքի կաթո-ղիկոսական փոխանորդ Սադ արքեպիսկոպոս Ալապահեան, որուն այս տագնապիտ սկիզբէն ի վեր ցոյց տուած շրջանայեաց ու հեռատես ընթացքը գովելի է, ու վերջին լուրերը արդէն կը յայտնէին որ այդ խոհեմ առաջնորդին յուր-գործերը սկսած են լուրիւ, եւ եթէ քանի մը հարկեր ընտանիք առաջին բուլլին փութեացած էին մեկնիլ Լիբանան ու Հալպէ, — եւ անոնց ալ շատերուն այրերը մնացած են Սանճաքին մէջ, իրենց զործին գուլիւր, — արդէն արտա-գաղթի շարժումը դադրած է: Մեր ցեղակից-ները կը թուի թէ արդէն հոն ամենամեծ մա-սամը տուած են իրենց որոշումը, այն է մնալ այնտեղ ու բռնել դիրք մը խաղաղ, համեստ, զգուշ, եւ սպասել դէպքերուն: Կարծողներ կան թէ Սանճաքին մէջ գտած յաղողութիւնը կրնայ մոլի Թուրքը Հայէպի շրջանն ալ վարել դրանե-լու. ասոր դժուար է հաւատալ: Մուսաֆա Բեմալ կորովի բայց խոհեմ վարիչ մըն է. Սան-

ճաքին մէջ երկու հարիւր հազար հոգիի վրայ ութսուն հազարը թուրք են, Հայկչի շրջանին մէջ Սուրիացին է որ ջախջախիչ մեծածախնութիւնը կը կազմէ եւ իրմէ յետոյ Հայը (վաթսուն հազար)։ Թուրքը հոն քիչ է։ Սուսթաֆա Քեմալ շահ չունի եւ չ'ուզեր անշուշտ ամբողջ արար աշխարհը Թուրքիոյ թշնամի դարձնել։ Ու հող՝ Անգլիա ու Ֆրանսա, ինչպէս բոյ արդէն, չեն կրնար համաձայն ըլլալ այդպիսի ծրագիրներու առաջն առնելու համար։ Կայ հասեւ անդին Իտալիան, որ ունի իր ծրագիրները, տեղւորները, ակործակները... Վաղը յդի է ամէն տեսակ անակնկալներով։ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ Հայը, հիւրընկալ ու բարեկամ Սուրիացիին ու Լիբանանցիին հետ ձեռք ձեռքէ, իսկ Սանճաքին մէջ՝ Հասաուարիւմ իր բարեկամ Սուրիացիին, պէտք է խաղաղ վարձուք ունենայ բոլոր ցեղային տարրերուն հանդէպ՝ իբր Սուրիոյ այդ ինքնավար շրջանի իրեն բնակիչներուն, և հետամուտ ըլլալ իր ցեղային կազմակերպութիւնը, իր մշակոյթը յօդու երկրին ընդհանուր շահերուն պահպանելու։

Որոհ. Հայաստանի եւ Սուրիոյ, Լիբանանի ու Սանճաքի շրջանէն դուրս գտնուող, օտար հեռուոր երկիրներու մէջ ցրուած հայ գանդուածներուն վրայ, հիմայ, աւելի եւս քան երէկ, ներկայ անբնական ու մրկային պայմաններուն հետեւեալով, կը ծանրանան մեծ պարտականութիւններ հանդէպ հայ ազգային դատին եւ հայ մշակոյթի դատին։ Սփիւռքի ստուարաթիւ Հայութիւնը, որ այլապես ու մեծ ուժերով լի է եւ որ — եթէ կամենայ եւ ատոր համար կազմակերպուի — կրնայ դեռ երկար առնել պահպանել իր ազգային ոգին եւ ազգօգուտ գործունէութիւնը, ոչ միայն տարագիրներուն, այլ նոյն իսկ օտար ազգերու քաղաքացի դարձած բայց ազնիւ նկարագիր ունեցող՝ ուրեմն եւ իրենց ցեղը սիրող ու յարգող՝ Հայերուն մէջ, աւելի քան երբեք դեռ ունի կատարելիք մեր Հայրենիքին եւ ազգին համար։ Անոր առաջին պարտքն է չլիզատիլ, միշտ անխախտ պահել հասարակ թէ ներկայ համայնարային ճշմարտութիւնը մշտապես չի կորստ ըլլալ, թէ վերստին պիտի գայ բնականոն կացութեան — դէթ որոշ ատենուան մը համար ամուր ու

տեւական խաղաղութեան ու հասարակչութեան — շրջան մը, որ նաեւ ապահովութեան ու խաղաղութեան մէջ պարզացման աւելի լայն կարելիութիւններ բերէ մեր ինչ. Հայաստանին, եւ նոյնպէս Սուրիոյ ու Սանճաքին մէջ հաստատութիւններուն, երկրին մէջ հաստատուած է արդէն — աւելի յստակ, տրամաբանական ու ամուր գոյութիւնակ մը, որով հոն ալ հայ տարրին անմիջով զարգացման հնարաւորութիւնը տիրէ նորէն։ Ու սպասելով այդ լաւագոյն օրերուն, պէտք է որ Սփիւռքի Հայութիւնը միշտ հետամուտ ըլլալ վերահաստատել իրոր. Հայաստանի հետ առեւտր մը ի վեր — անշուշտ ժամանակաւորապէս — խզուած իր գործակցութիւնը՝ հայրենիքին նիւթական ու մտաւորական, մշակութային վերաշինութեան մարզին մէջ։ Ու ինքն իսկ, օգտուելով ռաժկավարական մեծ երկիրներու տուած լայն ադատութիւններէն, պէտք է իր ներքին ուժերովը շարունակէ, հետեւեալէն աւելի ներքո, մեթոդիկ ու խաղաղապառ ձեւով մը, հայ ազգային դատի եւ հայ մշակոյթի նուիրուած իր աշխատութիւնները — փրփակաւոր, զբաղան, զեղարուեստական արտադրութիւններ, հայկական հասարակութեան, հիւրընկալ երկիրներու մտաւորականութեան ու երիտասարդութեան հետ կապ հաստատելու ճիգ, Հայը իր արժէքներով օտարին ճանչցնելու, հայ արժէքներուն վրայ նորեր աւելցնելու, երիտասարդ խոստմանից ուժերու կազմաւորման օգնելու համար լրջօրէն տարուած աշխատանք, թրքահայութեան անիրաւուած, խորտակուած հարցին վրայ ուշադրութիւն հրաւիրել, դիմումներ երբ ուզեն գալ, Լոզանի ոճիւրիս ու եւ ձեռնով զարմամով պահանջող ջանքեր, (առանց այս բոլորի հակադրելու Որոհ. Հայաստանին որ կը մնայ միշտ կարեւորագոյն ազգային իրականութիւնը դոր ունիւր, բայց որ չի բաւեր իրհայտու տալու բազմահարկ հայրենասիրիկ տարալիք Հայերու հոգեկան ու նիւթային պէտքերուն)։ Ներկայ իրողին, որոշ — ու կը մտղմտեմ անշուշտ՝ ոչ երկարաւոր, — ժամանակաշրջանի մը համար, Սփիւռքի Հայութիւնն է որ իր ունեւորին վրայ ունի կամ գէթ պէտք է ունենայ հայ ազգային մշակոյթին ի նպաստ կատարելիք

աշխատանքին ամենէն կարեւոր մասը, (ստի-
կա ընել կարենալու համար, անհրաժեշտ է
կուսակցամոլական, հատուածապաշտական կիր-
քը զսպել, աղդին հիմնական շահերը վեր դնել
հաստատական նախադրութիւններէն ու սը-
նապարծութիւններէն, — ինչ որ Ռամկ. Աղա-
տական կուսակցութեան հիմնական նշանաբանը
եղած է սկիզբէն ի վեր, — ջանալ բոլոր աղ-
յասէր եւ անկեղծ տարրերը մօտեցնել իրարու,
ոչ թէ զգուշ պալուներ, վարձկաններ, ստրուկ-
ներ էք, բայց եկէք կլոր սեղանին շուրջ հա-
ւաքուի՛ք ու խորհրդակցի՛ք անխառն, ծի-
ծաղելի ու հարկաւորապէս ամուլ հրաւերի ձե-
ւին կառչած մնալով, այլ խօսելու եղանակով
մը որ տողորուած ըլլայ իսկական եղբայրու-
թեան փգիլով, ներկայ պատմական ըտպէի ար-
տակարգ ծանրութեան, եղբրականութեան լի-
ալիք դիտակցութեամբ, եւ առաջնորդուն ոչ
թէ հաստատական եւ մը զոհացնելու, կլոր
սեղանի մը շնորհիւ որոշ հոսանքի մը տիրապե-
տութիւնը ապահովելու ներքին ձգտումէն, այլ
վստանքներով չըլկապտուած սիրելի հայրենի-
քի մը, աղնիւ հին աղիքի մը, թանկագին մշա-
կոյթի մը փրկութեան միակ իսէպէն:

Մեկնողները. — Վերջին քանի մը ամիս-
ներուն մէջ կորսնցուցինք հայ բանասէրի եւ
ազգասէր գործիչի համակրելի դէմք մը, Մ. Ս.
Դաւիթ-բէկը, յայտնի Փրանսացի հայագէտ
Ճրետերիք Մաքլերը, գերման մեծ արեւելա-
գէտ Քարլ Լեման-Հաուսիթը եւ հայ ազգի ու
մշակութիւնի ազնիւ բարեկամ մը, երաժշտագէտ
Լեհուհի տիկին Պրօնիսլաւ Վույչիք Քէօփ-
րիւեանը:

Մ. Ս. Դաւիթ-բէկի անունն էր Մարտիրոս
Սարգիսեան: Մնած էր Արարիկը, 1870ին: Դե-
ռաստի տարիքին մէջ, զրկուած էր Փարիզ, ու-
սում ստանալու եւ կաթոլիկ կղերական կեան-
քին նուիրուելու համար: Այդ նպատակով զինքը
զրած են Սէն-Սիւլփիւրի վարժարանը, ուր ատեն
մը աշակերտած է: Յետոյ, թողած է կրօնական
ասպարէզի պատրաստուելու ծրարելիք եւ որո-
շած է ուսուցչական ու բանասիրական ասպա-
րէզին ընդգրկել, հետեւած է Սորպոնի որոշ

դասընթացներու, եւ լեզուաբանութեան հա-
մար՝ մասնաւոր աշակերտներէն մին եղած է
մեծանուն Անթուան Միշէէին:

Անթուանեւ Փարիզ հաստատուած, ուսուց-
չութեամբ իր օրապահէին ապահովելով, ան իբր
բանասէր, իբր հրապարակագիր, իբր ազգային
գործիչ ծառայեց իր ազգին մինչեւ իր մահը:
Շատոնց ի վեր յարած էր Ս. Դ. Հնչակեան
կուսակցութեան եւ իբր ներկայացուցիչ այդ
կուսակցութեան ան մասնակցեցաւ 1919ին եւ
1920ին Փարիզ կայացած երկու թրքահայկական
ազգային համագումարներուն: Ան հաւատարիմ
կուսակցական մըն էր, բայց ոչ մոլեռանդ.
է՛ն առաջ հայ ազգասէր մըն էր եւ յետոյ կու-
սակցական. անոր գնչակեան հայրենասէրի
հոգիին մէջ ճառարանեմեքաթոնութիւնը շատ
քիչ տեղ կը բռնէր: Թողածները զոր հրատա-
րակած է հնչակեան մամուլին մէջ եւ այլուր,
իւր մէջ տիրող այդ ոգին է որ է՛ն առաջ կը ցո-
լացնէին: Իմ առաջարկովս անդամներէն մին
եղաւ Փրօֆակտորի Յանձնաժողովին զոր 1919ի
Համապատկերն ընտրուած Ազգային Պատուի-
րակութիւնը կազմեց նախապահութեանս տակ
եւ գնահատելի աշխատակցութիւն մը բերաւ
մեզի: Վերջերք՝ իրեն յանձնած էինք խմբագ-
րութիւնը Փրանսերէն «Տեղեկատու» մը զոր
հրատարակեցինք որոշ ատեն մը:

Դաւիթ-բէկի արտադրած ունի բանասիրա-
կան ու լեզուաբանական ուսումնասիրութիւն-
ներ որոնք հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ
երեւցած են, ու չէին անգամ գրքի ձեւով, ինչ-
պէս Արարիկի դասարարաբանութիւնը իր
աշխատութիւնը որ Հանդէս Ամսօրնային մէջ
լոյս տեսնելէ յետոյ հատորի ձեւով մը հրա-
տարակուցաւ: Մահունէն յետոյ, իր արժեք-
ները գրեցին լրագիրներու մէջ թէ իրմէ կը
մնան անուրպէս ձեռագիրներ, որոնց կարեւորա-
գոյնն է Արարիկի պատմութիւն մը. ցանկալի
է որ Արարիկի Հայոց Հայրենակցականները,
յարգելու համար յիշատակը իրենց այս արժե-
քաւոր հայրենակցին, ճիգ մ'ընեն ու հրատարա-
կեն այդ գործը:

Դաւիթ-բէկի հրատարակած է նաեւ չարք
մը յաւ կազմուած դասագիրքեր, որոնք ապա-
հովապէս իրեն աւելի հասութեամբ եղած են
քան իր բանասիրական աշխատութիւնները զոր

արտադրած է հոգեկան ու մտաւոր հանձնքին համար: Ան կատարած է Ֆրանսերէն Թարգմանութիւններ քանի մը հայ գրական գործերու, ինչպէս Շիրվանդատէի Արախտը վիպակին, Յ. Թումանեանի Անուշ քերթուածին, Մերուկան Պարսամեանի բանաստեղծութեանց, առաջին երեցաւ գրքովով. երկրորդը Revue des Etudes Arméniennes ին մէջ, երրորդը՝ հատորով մը, որուն յատկաբար գրած է ծանոթ գրագիտուհի տիկին Կապրէլէ Ռեփայ: Մշակական աշխատակից մը եղաւ Revue des Etudes arméniennes ին եւ զայն հրատարակող «Հայկական ուսումնասիրութեանց Ընկերութեան», որոնց երկուքին ալ հիմնադիրներն ու ղեկավարներն էին Մէլեկ, Մաքլեր եւ Շարլ Տիւ, եւ այդ Revue ին մէջ հրատարակած է մէկէ աւելի յօդուածներ, ինչպէս եւ Հանդէս Ամսօրեային եւ Անախիտին մէջ. Վերջիվերջոյ երկհազարամեակի տոնախմբութեանց օրերուն, իրմէ է որ ինդրեցի — լամբ ըլլալով որ լատին մեծ բանաստեղծին Հովսէփըգլիանէին եւ Մշակակամէին աշխարհաբար հայերէն տաղաչափեալ Թարգմանութիւն մը ունէր անտիպ, — Անախիտի համար շարադրել ուսումնասիրութեան մը Վերջիվերջ վրայ. իր յշուածը որ երեցաւ Անախիտի մէջ, հետաքննող ու շահեկան էր. իր տաղաչափեալ Թարգմանութիւնը, որմէ հատուածներ կ'ընկերանային յօդուածին, քիչ յաջող էր, ինչպէս նաեւ քիչ յաջող էր իր Անուշի Ֆրանսերէն Թարգմանութիւնը: Բանաստեղծութիւններ լաւ Թարգմանելու համար բանաստեղծ ըլլալու է մարդ Դաւիթ-Բէկ բանասէր մըն էր, ու Ֆրանսերէնն ու հայերէնն ալ դիտելի էր բանասէր, բայց ոչ իբր բառերու ընտրութեան հետամուտ ներանկատ գրագէտ, ոչ ալ մասնաւոր իբր Ֆրագնէրու կշռութեան հոգածու բանաստեղծ:

Համեստ, հեղահամբոյր, ազնիւ եկարապրով մարդ մըն էր Դաւիթ-Բէկ, գիտակցորէն իր ցեղը սիրող ու յարգող Հայ մը, եւ քեզուէ ու հաւատարիմ բարեկամ մը: Եւ շատոնց ի վեր իրեն հետ կապուած էի բարեկամութեամբ մի որ ջերմ ու անսով մնաց մինչեւ վերջը: Այդ սրտապին բարեկամութեան մէկ գեղեցիկ ապացոյցը տուաւ 1924ին, իմ գրական գործունէութեան երեսունեւհինգամեակին առթիւ Փրանս-

սերէն լեզուով խմբագրելով՝ տքնաջան ու մանրակրկիտ աշխատութեամբ մը եւ միմիայն ինծի հանոյք պատճառելու համար՝ իմ կենսադրականս:

Փրանսացի կարեւոր անձնաւորութիւններ. ինչպէս Մոնտէնէօր Պոտրիէյար, Շարլ Պրեմե, Ժան Լոնկէ եւ այլք, իրեն հանդէպ համարուած եւ համակրութիւն ունէին:

Սիրելի եւ արժէքաւոր Հայու ղէմք մըն է որ անհետացաւ իրմով:

Տրեստերիք Մաֆիեր, որ երկար տարիներ Փարիզի Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժարանին մէջ հայերէնի ուսուցչապետ եղաւ, աշակերտած էր Օկիւսթ Գառիէօի եւ յետոյ Անթուան Մէլեկի: Բողոքական հովիտի որ դաւաւ, ան նախ մտադրի էր հօրը պէս աւետարանական քարոզիչ դառնալ եւ Մ. Գրքի ուսումնասիրութեան նուիրուիլ, եւ ապա համար սկսած էր Գառիէօն ուսանիլ երբայեղբէն ու ասորիբէն: Տետոյ, փափաք զգալով օր մը Գառիէօի յաջորդել ըլլալ հայադիտական ամպիրոնին վրայ, դասական հայերէնը սկսաւ սորոսի. անոր առաջնորդութեամբ, եւ աշխարհաբար իմ օգնութեամբ: Երբ Գառիէօ մեռաւ, Մէլեկ յաջորդեց անոր, բայց Մէլեկ, ընդունելով աշակերտեց, յայտնած էր Մաքլերին թէ զայն ժամանակաւորապէս պիտի կատարէր, մինչեւ իր Գոյեթ տը Տրանսի մէջ համեմատական լեզուաբանութեան ուսուցչապետ անունաւորը (որ Դանի որ տարիէն տեղի ունենալիք բան մըն էր), եւ այն ատեն Մաքլեր իրեն պիտի յաջորդէր Սրեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժարանի հայերէնի ամպիրոնի վրայ: Եւ ատիկա իրականացաւ բանի որ տարի յետոյ: Մաքլեր ինքնատու ուսուցիչ մը եղաւ, ու հասցուց ուղարկաւ աշակերտներ, ինչպէս ողբացեալ Միշէլ Ժոնփալը, որ հայադիտութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցանելու կոչուած էր եւ շատ վաղաժամ մահ մը ունեցաւ, ինչպէս Տրեստերիք Տիւյին, որմէ շատ բան կը սպասենք եւ որ արդէն սկսած է մեր յօսերն արդարացնել:

Մաքլեր անխոնջ աշխատասիրութիւն, պըրպըրուով եռանդ, նախաձեռնութեան ոգի ցոյց տուող հայագէտ մը հանդիսացաւ: Հրատարակեց բազմաթիւ գործեր, — Աւետարաններու

ուսեղարարան թարգմանութեան յունարէն բընադրէն կատարուած ըլլալը պայցուցանող ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, Սեբէոսի պատմութեան, Ասողիկի պատմութեան երկրորդ մասին, հայկական ժողովրդական հէքեաթիներու թարգմանութիւններ, էլմիածնի փոխադրեալ կողքով Աւետարանին լուսատիպ հրատարակութիւնը, հայ մանրանկարներու երկու ալպոմները, Փարիզի Ալպային Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրներու ցուցակը, Եւրոպայի շարք մը մատենադարաններու մէջ գտնուած հայերէն ձեռագիրներու ցուցակներ, եւ այլն:

Ինքը եղած է հիմնադիրներէն մին «Հայկական Ուսումնասիրութեան» ընկերութեանը եւ անոր օրկանին, որուն խմբագիրն էր եւ զոր պահպանել ճշնեցաւ տասնըմէկ տարի: Ինքը նոյնպէս նախաձեռնութիւնն առաւ իրենցս Լը-ռու Տան միջոցով հրատարակելու տասնեակ մը հատորիկներ «Petite Bibliothèque Arménienne» ընդհանրի տիրողոսին տակ, որոնց մէջ երեւցան Շիրվանդատէի Յաւազարիին թարգմանութիւնը իմ ձեռքով, ինչպէս եւ Ռուբին Զար - զարեանի, Աւարոնեանի, Պարոնեանի եւ այլ հայ հեղինակներու գործերու թարգմանութիւններ:

Մաքեր եղաւ նաեւ ջերմ բարեկամ մը հայկական դատին, հրատարակեց յօդուածներ եւ կատարեց բանաստեղծութիւններ ի նպաստ աղբիւրին: Այդ բանաստեղծութիւններէն, ինչպէս եւ հայ մշակոյթի նուիրուած իր բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին հրատարակած է գրքի ձեւով:

Անիկա իր աշխատութեանց մէջ յաճախ — ու երկար տարիներէ ի վեր — աշխատութիւնն ունեցած է Դուրիթ-Բէկիին, ինչպէս իր առաջին թարգմանութեանց մէջ (Սեբէոս, Ասողիկ, Փատմամի: Ասման, հէքեաթներու առաջին շարք) եւ ինքս իրեն օգնած եմ:

Մանկէ մը ի վեր հիւանդ էր ծանրապէս, աշխատելու, արտագրելու այլ եւս անկարող էր բաժնուի ձեռքէ, երբ այլ եւս ուժ չունէր իր գործը շարունակելու, բայց կը թողու գիտական շրջանակներու եւ հայ ժողովուրդի արտին մէջ մեր ազգի անկողծ եւ անձնուէր բարեկամի մը եւ հայադիրութեան բազմազան եւ

բազմաբղիւն աշխատասիրի մը յիշատակը:

Քալը Լեւոն-Հառափ, պատերազմէն շատ առաջ, 1892ին, օրթթ. Վալտեմար Պէլքի հետ (որ նոյնպէս կարող գերման արեւելագէտ մ'ընէր), գացած էր Հայաստան, Վանայ ջրանին ու կովկասեան Հայաստանի մէջ սեպագրական արձանագրութիւններն եւ նախահայկական ամբողջ պատմութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը ուսումնասիրելու: Իրենց հետազոտութեանց արդիւնքներէն մաս մը միասին հրատարակեցին գերման մասնագիտական հանդէսներու մէջ: Յետոյ, այդ երկու գիտունները գտնելով իրարու հետ, Լեւոն-Հառափ թաւանմիջ շարունակեց իրենց սեպագրական ու պատմական հետազոտութեանց արդիւնքները յօդուածներու եւ գրքերու, գրքոյններու մէջ պարզելու աշխատանքը, ինչպէս եւ ընդհանրապէս Արեւելքի ու մասնաւորապէս Հայաստանի հին պատմութեան կարգ մը անյայտ մնացած կէտերը լուսարանել ձգտող իր ուսումնասիրութիւնները: 1907ին ի լոյս ընծայեց հատոր մը Աշխատանքի եւ Միջազգային ինի պատմութեան վերաբերեալ նիւթեր վերահազրով, իսկ Հայաստան անցեալին եւ ներկային մէջ գործին, որ իր կարեւորագոյն արտագրութիւնն է, առաջին հատորը հրատարակեց 1910ին, երկրորդը հատորին առաջին մասը 1926ին եւ երկրորդ մասը 1931ին:

1928ին, Թ. Պոկէլի եւ Թ. Շախերմէյէրի աշխատակցութեամբ, սկսաւ ի լոյս ընծայել իսլաւոն արձանագրութեանց հաւաքածուն: Հրատարակած է նաեւ Հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ յօդուածներ զանազան հանդէսներու մէջ եւ ուսումնասիրութիւններ գրքոյի ձեւով, ինչպէս եւ Քիլիս պատմագրական հանդէսին մէջ զոր իրեն իսկ հիմնած էր:

Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի անցեալով զբաղող բազմաճառու ու բեղմնաւոր մեծ գիտուն մը եւ մեր ազգը ջերմօրէն սիրող ու յարգող օտար մտաւորական մըն է որ կը կորսնցնենք իր մահովը:

Տիկին Պրօնիպաւս Վալշիք Քեօփրիլիւան, որ վախճանը է Լվովի մէջ, հմուտ Փոլոնուհի մըն էր, փիլիսոփայութեան տօթթորուհի եւ հեղինակաւոր երոժշտագիտուհի: Ամուսնացած հայազգի յարգելի անձնաւորութեան մը՝ Պ. Կարապետ Քէօփրիլիւեանի՝ հետ, սերած էր իր

կեանքի ընկերով ցեղը, հետաքրքրուած էր անոր ազգային մշակոյթով, սորված էր անոր լեզուին, եւ հայ ժողովուրդին, հայ արուեստին ու մանաւանդ անոր երաժշտութեան վրայ զգրած էր յօդուածներն փոփոխելէն ու նոյն իսկ հայերէն լեզուով:

Լեհական ու Ֆրանսական թերթերու մէջ, տիկին Պրօնիալաւ Քէօփրիլեան հրատարակած էր Ծօփէնի վրայ յօդուածներ. որ խորապէս գնահատուած էին իբր ներհուն երաժշտագէտի մը գործեր, եւ Լեհաց ազգային երաժիշտին նուիրած էր ամբողջ գիրք մը, փոփոխելէն լեզուով, որ մեծ ընդունելութիւն գտած է Լեհաստանի մէջ: Անիկա կ'աշխատակցէր նաեւ խումբ մը Լեհահայերու կողմէ Լվովի մէջ հիմնուած ամսաթերթի մը, որուն անունն է «Ս. Գրիգորի պատգամաբար» եւ որուն նպատակն է հայ ծագում ունեցող Լեհացոց մէջ վառ պահել իրենց ցեղին սէրն ու յարգանքը եւ զօրանել անոց բարոյական կապը հայ ազգին հետ: Տիկին Քէօփրիլեան կանոնադրապէս կը հետեւէր Անաիիտին, զոր կը գնահատէր ու կը սիրէր (իբ զակին անունն ալ ուզած էր որ Անահիտ դրուի), եւ անկեց Նիւթեր կը քաղէր Ս. Գրիգոր լեհահայ ամսագրին իր սուած յօդուածներուն համար:

Տիկին Քէօփրիլեան անգամ մը զրկեց Անաիիտ Հանդէսին համար Փրանսերէն գրուած յօդուած մը Ծօփէնի վրայ (անոր Փարիզ ժամանման հարեւրամեակին առթիւ), յօդուած որուն հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեցի մեծ հաճութով (նոր չըման, Գ. տարի, թիւ 3-4): Անաիիտին համար ան զրեց նաեւ Փրանսերէն շատ շահեկան յօդուած մը «Լեհաստանի հայ պատմական յիշատակարաններու ցուցահանդէսին» վրայ, ցուցահանդէս որուն կազմակերպումին ալ ինք դրոժակցած էր: Այդ յօդուածին հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեցի, վերարտադրութիւններով բազմաթիւ շահեկան պատկերներու զոր յօդուածին հետ զրկած էր, Անաիիտի Գ. տարուան 3⁶ թիւին մէջ: Ան ինծի զրկած է նաեւ հայ երաժշտութեան ու կոմիտաս վարդապետի մասին իր գրած եւ լեհական Հանդէսի մը մէջ հրատարակած մէկ ընդարձակ յօդուածին իր իսկ ձեռքով կատարուած հայերէն թարգմանու-

թիւնը, զոր գծարդաբար տեղի պակասը դեռ ինծի թոյլ շոտուս հրատարակելու, բայց որ անշուշտ պիտի երեւայ Անաիիտի յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ:

Հայ ժողովուրդն ու հայ մշակոյթը թանկապին բարեկամ մը կրօնացոյցին յանձին այդ մեծարժէք եւ վեհոգի Լեհուհին:

Նոր ձրառարակութիւններ... Թէ այս վերջին վեցամսեակին ինչ գրքեր լոյս տեսած են ի. Հայաստանի մէջ, դժբաղդաբար չենք գիտեր, եւ վիշտ մըն է ինծի համար որ չեմ կրնար՝ ինչպէս կ'ընէի տարիներէ ի վեր՝ քրօնիկս այս մասը սկսի Հայաստանի հրատարակութեանց նուիրուած սողերով: Այդ վեցամսեայ չըմանին, արտասահմանի հայ գրական, բանասիրական կամ վարդապետական հրատարակութեանց շարքը ճոխ եւ այլապան եղած է:

Երուսաղեմի մեր վանքի Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը ի լոյս ընծայեց «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հալարհինդ» հարեւրամեակի Յուշարձան»ը, ստուար թանկապին հատոր մը՝ նուիրուած այդ մեծանշան Հանդիսակատարութեան: Առաջին մասը կը պարունակէ, այդ սոնախմբման զաղարկարին ծագման, մարմնաւորման եւ կազմակերպման պատմականն ընդ ներածութենէ մը յետոյ, մանրակրկիտ տեղեկատուութիւնը այն բազմաթիւ Հանդէսներուն որոնք, Համապային խորունկ ու վեհ խանդավառութեամբ մը, տեղի ունեցան հայկական Սփիւռքի մեծ ու փոքր բոլոր Համայնքներուն մէջ: Երկրորդ մասին մէջ կը գտնենք ամփոփումը՝ եւ մերթամբողջական արտասպումը՝ այն յօդուածներուն եւ ուսումնասիրութեանց որոնք, նուիրուած Աստուածաշունչի թարգմանութեան, այսինքն հայ գրականութեան հիմնարկումին եւ այդ օրհնելի երեւոյթի մեծ Հեղինակներուն, լոյս տեսան մեր մամուլին մէջ, եւ այն ճանքերուն ու բանախօսութեանց որ այդ առթիւ սարկուած հաւաքմաներուն մէջ արտասանուեցան: Երկրորդ մասին մէջ գրուած են օտար հայալէտներու եւ հայասեր անձնաւորութեանց այդ սոնախմբման վերաբրմամբ գրած նաեւ մակերեսով կամ հանդէսներու մէջ արտասանուած ճառերուն հայերէն թարգմանութիւնները: Հա-

տորին վերջին բաժինը կը կազմեն նոյն տօնին նուիրուած քանի մը քանաստեղծութիւններ որ նախապէս Սիոն ամսաթերթին մէջ երեւցած էին, ու վերջապէս չահեկան փունջը այդ տօնախմբման դադարին ծագման եւ իրականացման վերաբերեալ վաւերացողութիւնը (նամակ մեր պատուական եղբայրակից Վահան Քիրքէճեանի՝ որ կրնայ պարծենալ այդ գաղղիարքին առաջին յղացողն ու մղիչն եղած ըլլալուն՝ առ Երուսաղէմի պատրիարք Թորգոմարը. Գուշակեան, նամակ այս վերջնոյն առ Սորէն Ա. կաթողիկոսը, ողբացեալ կաթողիկոսին երկուս կոնապկները, իմն ամբողջ Սփիւռքի Հայութեան եւ միւսը Երուսաղէմի պատրիարքին ուղղուած, եւ ամենայն Հայոց Հայրապետին կողմէ իբր իր փոխանորդը այդ հանդիսակատարութեանց կազմակերպուած ղեկավարելու կոչուած Երուսաղէմի պատրիարքին շնորհբերականը, եւայլն) :

Հայ մատենագրութեան հիմնարկումի փառաւոր չղջնին տօնախմբումը հայ ժողովուրդը փախէ տեղ կատարելու իրեն պատրի բերող վայելչութեամբ մը եւ ճոխութեամբ մը, ուր մեր ցեղին լաւագոյն յատկութիւններն ու արժէքները փայլեցան: Յաւալի է անշուշտ որ Հա - յաստանի ժողովուրդը՝ յայտնի պատճառն - րով՝ չկրցաւ մասնակցիլ այդ տօնախմբման: Բայց Սորէն Ա. կաթողիկոսը, որուն ղէմքը հայ սիրտերուն մէջ պիտի միշտ մնայ կենդանի ու սիրելի իբր մեր ամենէն ազնիւ ու ազգասէր Հայրապետներէն մէկուն ղէմքը, իր դերը վեհութեամբ կատարեց այս պարագային մէջ ալ, եւ Երուսաղէմի պատրիարքը, հմուտ ու գործօն կրօնապետ եւ տաղանդաւոր գրագէտ ու բեմադաս, Հայրապետին իբր փոխանորդ այդ տօնակատարութեանց կազմակերպումը մեծ խղճատուութեամբ ու եռանդով վարեց. ու այս Յուշարձանն ալ, չարագործած միջոտիկ համբերատար, տե՛նալան աշխատութեամբ, եւ որ հարապատ ու լիակատար սեւեռումն է մեր Պատմութեան մեծագոյն ղէպը պանծացնող այդ բոլոր սիրալի հանդէսներուն որոնք պահ մը խորտու ու վճիտ պայծառութեամբ մը լուսամտեցին հայ ազգային կենսելի ներկայ շրջանի տրորութիւններով լի համապատկերը, մեր ամենուն վրայ պարտը դնելն շնորհակա-

լութեան յայտնելու Երուսաղէմի պատրիարքին եւ անոր աշխատակիցներուն որ այս կոթողական հաւաքածուն կազմեր եւ հրատարակեր ու հայ այժմեան եւ ապագայ սերունդներուն տրամադրութեանը տակ դերը են :

Նոյն Սուրբ Յակոբայ Միաբանութեան տըպարանէն լոյս տեսաւ «Դուրեան Մատենադարան»ի թիւ 12ը, էջմիածնի Միաբանութեան հանրածանօթ անդամներէն մէկուն՝ Մեսրոպ Տէր-Մովսէսեան արեւպիսիոպոսի՝ մէկըն - դարձակ ուսումնասիրութիւնը, «Հայկական երեք մեծ վանքերի, Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի, եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները», թագմանքն պրպտումներու արդիւնք եւ զող արժէքաւոր գործ մը, լեցուն վաւերագրական ու պատմական տեղեկութիւններով որ մեծ մասամբ անտիպ են, եւ զարդարուած բազմաթիւ հետաքրքրական նկարներով :

Հ. Ներսէս Ակինեան հրատարակեր է չորրորդ հատորը իր «Մատենադարանի հետազոտութիւններ» շարքին եւ որ 145րդ գիրքն է Վիեննայի Միխիդիանեց «Աղպայի» Մատենադարանէ թանկարժէք մատենաշարին: Այս հատորը, որ բարահմուտ հեղինակին ամենէն շահեկաններէն է, կը պարունակէ ուսումնասիրութիւններ թոռնիկեան հայ հին գերդաստանին ճիւղաւորման, Բերասպի Աժդահակի եւ Մազգակի ղէմերուն հայ աւանդավէպին մէջ ստացած ձեւի մասին, յօդուածներ քանի մը օտար գործերու հին թարգմանութեանց վրայ (Թէոփոյ Յաղապ Ճարտասանական Կրթութեանց, Յովհաննու Ոսկերեանի Եւսայեայ մեկնութիւն, Որտաք Անուշիրուան թաղաւորի), եւ կարգ մը միջնադարեան տաղասացներու վրայ (Յակոբ Նետրարեան, Կարապետ Բաղդէնցի, Յակոբ Թօխարեանցի, Ազարիա Մասնեցի, Ուստաուր Ուսպէկ, Սիմէոն Որմովէի որդի, Դաւիթ Սալաճորեցի) . այս տաղասացներէն ոմանք անծանօթ կամ քիչ ծանօթ էին ցարդ, իսկ միւսներէն ալ ոմանց՝ որ ծանօթ էին՝ կենդանի վրայ անտիպ տեղեկութիւններ եւ գործերէն դեռ անյայտ մնացած էջեր երեւան հանած է Հ. Ն. Ակինեան այդ յօդուածներուն մէջ զոր նախ Հանդէս Ամսօրեան հրատարակեալ են որ այժմ այս հատորին մէջ համախմբուած են :

Հ. Մկրտիչ Պոստուրեան ի լոյս է քննայեր երկրորդ գիրքն իր Հայ Հանրագիտական, որ կը հասնի մինչեւ Բ գիրին մէկ մասը (Բիր — եանց ինչատուր, Բինկեանցի ամիրայ)։ Խոշոր աշխատանքի մը պտուղն է այս բաղմօ — զուտ գործը, որուն պարարատութեանը համար հեղինակին ցոյց տուած կորովն ու համբերութիւնը եւ իրագործմանը համար երեւան բերած եռանդը, մեթոտն ու ճարտարութիւնը լիովին արժանի են այն խրախուսական ջերմ ընդունելութեան զոր արդէն իսկ գտեր է հայ մշակութի թուոն սէր, նախաձեռնութեան ոգի եւ աշխատանքի հրայրք ունեցող համակրելի Մխիթարեանին այդ պատուական ձեռնարկը։

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը հրատարակած է Փրովիտէնսի մէջ այդ կուսակցութեան յիսնամեակին առթիւ (1887—1937) մեծադիր ստուար պատկերազարդ գեղատիպ հատոր մը «Յիսնամեակի Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան» վերնագրով։ Այդ հատորը գրական յաւակնութիւն չունի, ամէն բանէ առաջ կուսակցական գաղափարաբանութեան ու փրփրականտի ճիշդ մըն է, բայց եւ կը պարունակէ, հայ ազատագրական պայքարի անձնուէր ու քաջ մարտիկներու կենսագրականներով եւ այլ վաւերագրական էջերով, ժամանակակից հայ կեանքի պատմութեան մը ասպայայ լիակատար շարագրութեան համար շահեկան նիւթեր։

«Արծիւը իր բոյնին մէջ» տիտղոսով հատորը զոր Ա. Թերզիպաշեան հրատարակեց Փարիզի մէջ՝ Լեւոն Կ. Կերամանի սիրուն մէկ յատաբանութով, հիւթեղ գործ մըն է, ուր կը գտնենք պատմութիւնը Խրիմեան Հայրիկի կեանքին մէկ վեցամեայ շրջանին (1879—1885) երբ ան իր ծննդավայր քաղաքի առաջնորդութեան կոչուեցաւ։ Հիմնուած հելլենական մանկական ու պատանեկան յիշատակներուն ու մասամբ իր հօր գրի առած յիշողութեանց եւ այլ աղբիւրներու վրայ, այս պատմութեանը շարագրութեան է ճարտարօրէն եւ, հակառակ տեղ տեղ լեզուական անհարթութիւններէ ու նոյն իսկ գրական թերութիւններէ գեղմ չըլլալուն, ծայրէ ծայր կը պահէ իր շահեկանութիւնը եւ հաճոյքով կը կարդացուի ինչպէս վկայ մը։ Հայրիկին մեծ, սիրելի ու բարդ

ղէմքը եւ իր հակառակորդ ու հակապատկեր Պօղոս եպիսկոպոսի ղէմքը կենդանի գոյներով նկարուած են, ինչպէս եւ այդ երկու պիտուոր տիպարներուն շուրջ շարժող ու գործող այլ ղէմքեր։ Խրիմեան հոն իր մտքի եւ հոգիի մեծութեան բոլոր գիծերովը չի պատկերանար, — որովհետեւ ան իր կարեւորագոյն գործերը կատարած է՝ ոչ թէ իր Վանի առաջնորդութեան վեց տարիներու ընթացքին, այլ այդ շրջանէն առաջ կամ յետոյ, — ոչ ալ իր մարդկային տկարութեանց բոլոր կողմերով։ Բայց ինչպէս որ ան կը ներկայացուի հոտ իր այդ հաւաքառօ, քնական կենդանագրին մէջ, բարձր ու հապուրիչ ղէմք մըն է, իր խորազգաց, լայնազգէտ ու քաղցրախոս անձնաւորութեան բազմաձեւ հմայքով, աղքատէր, ուսումնասէր, յառաջդիմասէր եկեղեցականի իր տիրական հեղինակութեամբ, իր նկարագրի աղնութեամբ, իր քնածին նրբամտութեամբ եւ ինքնեկ անսթեւեթ ճարտասանութեամբ։ Լաւ ի վեր հանուած է հոն մասնաւորապէս իր հակառակորդ Պօղոս եպիսկոպոսին հանդէպ քրիստոնէական ներդաժմտութեամբ եւ ազգասիրական մեծամեծութեամբ տողորուած իր վարմունքը, որուն մէջ կենդանագրող մեղմօրէն զգացնել կուտայ նաեւ, — ղէմքը իր մարդկային լիակատար քնականութեան մէջ ներկայացնելու համար, — անձնական քաղաքականութեան ներքին բնագրական մղում մը որ մերթ ի յայտ կուգայ, երբ ինքն իսկ իբր Վանի առաջնորդ կ'առաջարկէ որ իրեն իբր յաջորդ Պօղոս եպիսկոպոսն ընտրեն, ինք իր մէջ խորհուլով որ իր իսկ նախադնեութեամբ Վանի Հայութեան երկու իրերամարտ հաստեղծներուն այդ ձեւով մերձեցումը եւ ասոր իրականացումէն յետոյ իր Վանէն մեկնելով Պոլիս երթալը կրնան դիւրացնել մարմնացումը ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռին հասնելու իր երազին, — երազ, ըսենք իսկոյն, մեծապէս արդար ու բընական՝ այդպիսի բազմաձիւր եւ վեհաշուք անձնաւորութեան մը համար։ Իրաւ է որ Թէրզիպաշեանի պատմութեանը կ'աւարտի Խրիմեանի եւ իր բարեկամներու յուսախաբութեամբ այդ օրերու իմօխածնի աղպային-եկեղեցական ժողովին մէջ, ոչ թէ Խրիմեանն է որ կ'ընտրուի կաթողիկոս, այլ Մելքիսեդէկ եպիսկոպ

պոս Մուրադեանն է որ քուէներու մեծամասնութիւնը կը ստանայ, եւ Մակար եպիսկոպոսը, որ անկից յետոյ կուգայ՝ կը վաւերացուի Զարէն: Խրիմեան սակայն լիովին իրաւունք ունէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ս. Սահակ յաջորդութեանը. ամենէն ընակաւ բանն էր որ այդ հայրենասէր արտակարգ քարոյշի դրողի, գործիչի, առաջնորդի, ներշնչողի, վերանորոգողի կենսաբանութեան հայկական այդ դերադրոյն գահուն վրայ. եւ արդարութեան այդ գործը տեղի ունեցաւ Մակար կթողի — կոսի մահուընէն յետոյ, հայահալած բռնաւոր Սուլթան Համիտի Երուսաղէմ աքսոր դրկած — եւ ատով ա՛յլ աւելի մեծցած ու ժողովրդականացած — Խրիմեանին հայրենասէր Հայերու բուռնով Մայր-Աթոռի վրայ փառաւորապէս բազմեցուելովը:

Նոյնքան համեզ ու կենդանի, — թէեւ նկարագրով ու նիւթով շատ տարբեր — գործ մըն է Արարատի ժառանգորդներ տրտղոս — ուսած հատորը զոր օրինորդ Ալիս Օտեան հրատարակած է Պոսթընի մէջ, Հրաչ Երուսաղէի տաք եւ իրաւացիօրէն ներդրույից մէկ յառաջաբանով: Օրինորդ Օտեան, ամերիկեան համալսարանական կրթութիւն ստացած ուշիմ, զարգացեալ ու հայրենասէր Հայուհի մը, այդ գրքին մէջ կը պատմէ տպաւորութիւնները զոր ունեցած է 1935—36ի չրջանին Փարիզ, Լեհինկրատ, Մոսկուա, Թիֆլիս, Խորհ. Հայաստան ու յետոյ Խրիմ, Պոլիս, Պաղեստին, Եգիպտոս, դարձեալ Փարիզ, յետոյ Պենզիս ու Անդրիա իր կատարած ճամբորդութեան: Գրքին ամենէն ընդարձակ եւ ամենէն չափեկան մասը բռնականաբար այն է որ նուիրուած է Հայաստանին, եւ որովհետեւ այդ ճամբորդութիւնը կատարուած է այնպիսի ատեն մը (Պանջեանի օրով) երբ մեր վերաշինուող հայրենիքին մէջ դրական երեւոյթները աւելի բազմաթիւ, աւելի տիրական էին քան ժխտականները եւ առնցցէ՛ ոմանք խորապէս ոգեւորիչ էին, օրինորդ Օտեանի պատմածները թէ՛ իրենց բովանդակութեան չափեկանութեամբ եւ թէ՛ իրենց պարզ եւ անկեղծ, աշխոյժ ու վատմուռ ոճով, մեծ ախորժով կը կարգադրեն: Հատորը զարգարուած է պատկերներով:

Պատկերազարդ զեղեցիկ հատոր մըն ալ այն է զոր Պ. Գրիգոր Նշանեան հրատարակած է Պուքրէշի մէջ «Կորնթեան նամականի» տիտղոսով, եւ որուն Գարեգին արքեպիսկոպոս խաչատուրեան տուած է աղուոր նամակ-խառնաբան մը: Գրքին ենթատիղոսն է «Խոհեր եւ տպաւորութիւններ Ելլապալէն»: Ամէն ազգի գեղասէրները, — զրազէտներ, արուեստաւ — գէտներ, մտածողներ — ամենէն ներդաշնակ Գեղեցկութեան հայրենիքը հանդիսացած եւ — լազան այցելած են եւ անոր հին շքեղ օրերուն յիշատակները մշտնջենաւորող հռչակաւոր բռնանակներուն, համակ մարդկութեան քցան — չացման արժանացած պատմական ու գեղարուեստական յուշարձաններուն վրայ իրենց տպաւորութիւններն արտայայտած են: Մեր մէջ, Յունաստան բնակող կամ այդ երկիրն այցելող Հայոցմէ շատ քիչեր Սոփոկլի ու Փիդիասի, Պերիկլէսի եւ Դեմոսթենէսի երկրին, որուն անմահ մշակոյթին մենք, ինչպէս մեր նախնիք, ա՛յնքան օգտուած ենք, հայկական հիացման ու երախտագիտութեան հարկը մատուցած են նիւթին արժանի դրական էջերով: Առաջին հայ արուեստագէտը որ առիկա ըրաւ, օրինորդ Զապէլ Պոյճեանը եղաւ, այդ մեծարժէք Հայուհին որ իբր բանաստեղծ եւ իբր ներկայիչ շատոց ի վեր յարգուած գէմք մըն է Լոնտոնի անգլիական չրջանակներուն մէջ եւ որ քանի մը տարի առաջ այցելելով Յունաստան՝ իր տպաւորութիւններն արտայայտեց նուրբ ու հմտալից էջերու մէջ զոր հրատարակեց Նիւ Եորքի Կոչմակը. ան մօտերս ի լոյս պիտի ընծայէ նոյն նիւթին վրայ անգլիերէն հատոր մը, զոր նկարազարդած է Յունաստանէն քաղուած եւ իր իսկ ձեռքով գծուած կարգ մը պատկերներով: Նոյն նիւթին նուիրուած գրուածքներու երկրորդ շարքը տուաւ Տ-մ միս առաջ Պ. Միքայէլ Բարթիկեան, հրատարակելով Աթէնքի մէջ «Ինքնապաշտ Հելլադան» հատորը, զոր սխալմամբ յունարենէ թարգմանութիւն համարեք էի նախորդ քրոնիկիս մէջ եւ որ մեր հայրենակցին անձնական դիտողութեանց եւ հետազոտութեանց արդիւնն էր: Պ. Գրիգոր Նշանեանի հատորը, որուն ձեռագիրը կարդացեք էի Պուքրէշ եղած միջոցիս եւ

զայն արժէքաւոր գտնելով անոր հրատարակումը ցանկալի յայտարարեմ էր, կարեւոր ճիշդ մըն է հայ մտքի եւ սրտի յարգանքի տուրքը տալու պաշտօնի Նլլադային: Հելլէն ընանդարին, պատմութեան, մակոյթի, արուեստին զլիաւոր առաւելներէն, յիշատակարաններէն, մեծութիւններէն շատերը հոտ ներհուն ու կենդանի ոճով մը պատկերացուած են ու մեկնաբանուած: Այդ հատորը, որ մշտապէս գեղեցիկ նիւթի մը վրայ գեղեցիկ դրակաւութիւն կը պարունակէ, ու եւ զեղասէր ու գրասէր Հայու մատենադարանին մէջ գտնուելու է:

Պոլսոյ մէջ լոյս է տեսեր Նեվրիկ Սեպուհեանի մէկ գիրքը՝ «Կաթիլներ մտածումներուս ակէն» տիտղոսով: Առաջին գիրքն է որ կը տեսնեմ այդ Հայունհէն, որ հաւանօրէն աշակերտուի մըն է ողբացեալ Սիւրիլին: Մարդկային կեանքի աշխարհն երեւոյթներու, բնութեան տեսարաններու, հայկական մեծ դժգոհութեան վերայ քերթողաշունչ խորհրդածութեանց էջեր են, ուր եթէ ոճը միշտ հաւասար ուժ ու նորութիւն չի պահեր, լեզուն կը մնայ միշտ մաքուր ու զգալու եւ խորհելու եղանակը միշտ ազնիւ ու քնքուշ: Հայ Պոլիսը, մտաւորական հայ Պոլիսը մանաւանդ, չէ այլ եւս (զէպեբու բերմամբ) ինչ որ էր ատենով, եւ ջանքերը զոր քիչեր կը շարունակեն արիարար թափել որպէս զի կարենան հոն բան մը պահել երեւմտի մշակութային ճոխ արտադրողական նութենէն, աւելի եւս սրտադուր իւր թանկագին են մեղի համար իբր աննպաստ դարձող միջավայրի մը ներկայ տխուր ու դժուար պայմաններէն: Հայ մտքի սրբազան աւուր վառ պահել ճշմոյց միտեան կոյսերու ժեհեր:

Երուանդ Օտեանի անմահ «Փանջուհի»ին (ի Ծաղկաբու եւ ի Վասպուրական) Աղեքսանդր Սարուխանի ծաղրանկարներովը զարդարուած նոր ու շքեղ հրատարակութիւնը Գահրէի մէջ, — Միքայէլ Կիւրճեանի խանդավառ մէկ յառաջարկով, — գեղարուեստական մեծ զէպեբ մըն է հայ մտաւորական աշխարհին մէջ: Սարուխան մեծագոյն երգիծական գծադրիչն է որ մեր ցեղն արտադրած ըլլայ, եւ անոր ուժեղ տաղանդը ապացուցուած ու զնահատուած է ոչ միայն հայ մամուլի մէջ (շնորհիւ այն ծաղ-

րանկարներուն զուտուած է Գահրէի Արեւօրթիկին), այլ մանաւանդ իր կարեւոր աշխատակցութեամբը եգիպտական թերթերու որոնց վարիչները խոր յարգանք ունին իր սուր եւ ինքնատիպ արուեստին համար (ու մէկէ աւելի անգամ ես տեսած եմ Ֆրանսական ծաղրանկարային շարքաթերթերու միջազգային ծաղրանկարներու վերաբառագրութեանց շարքին մէջ՝ Սարուխանի գծադրութիւնները եւ գիպտական թերթերէն արտատպուած): Օտեանի հրաշակերտը որ վաղուց արդէն դասական գործ մը դարձած է մեր մէջ ամենայն իրաւամբ, լաւագոյն պատկերազարդող մը չէր կրնար գտնել: Մեր նորահաս սերունդի գրասէրներն ու արուեստասէրները, որ առաջին անգամ պիտի կարդան Օտեանի երկու բաժինով երգիծալէպը — որ եղբարմէպ ալ է, — եւ որ զայն պիտի կարդան՝ Սարուխանի ծաղրանկարներով ընկերացած՝ այս հոյակապ հրատարակութեան մէջ, գեղարուեստական հազուադէպ խնջող մըն է որ վայելած պիտի ըլլան:

Նոյն ատեն, Պարստեան եղբայրները «Շահնթ» մատենաշարի իբր հինգերորդ հրատարակութիւն, երկրորդ տպագրութեամբ մը ի լոյս ընծայած են Օտեանի «Պատերազմ եւ... խաղաղութիւն» նամականիի ձեւով քամին պատմուածքը՝ օսմանեան Սահմանադրութեան առաջին տարիներու Պոլսոյ Հայոց կեանքէն, համառօտ գործ մը որ առանց հեղինակին առաջնակարգ արտադրութիւններէն ըլլալու, համեղ է ու զուարճալի:

Ա. Սեմա զբօրոյի ձեւով հրատարակեց է իր «Պարոն Կալուհի» միարար կատակերգու թիւնը, զոր իր Մշակչի հանդէսին մէջ արդէն տպած էր: Այս երգիծախաղի փորձը թոյլ է, եւ ես անհունապէս կը նախընտրեմ բանաստեղծ Սեման կատակերգակ Սեմայէն. կը սպասեմ երեւմանը տպերու նոր հաւաքածուի մը որ մեղի տայ զարնանային ծաղկանք թարմ գոյներու ու քաղցր բուրման տպաւորութիւնները զոր տուին իր Զրախտըր Գալուսի ժողովածուին տաղերը:

Պ. Երուանդ Մարեան, հրատարակիչ եւ հիմնադիր «Ոսկեստառ» Մատենաշարի, Գահրէի մէջ ի լոյս է ընծայեց Գամառաւմ Հայկա-

կամ Երզնքու տնտեսական հասարակարգի մը երկու պարակը. ատոնց մէջ կը գտնենք հայ ազգային, յեղափոխական, ժողովրդական, սիւրային, կոնսական, դպրոցական, Հայաստանեան երգերը, ոչ թէ «բոլորը», ինչպէս կըսէ հրատարակիչը իր կողքին վրայ, այլ անոնցմէ Հատկաւ: Երգերու խօսքերուն հետ եղանակներուն նօթագրութիւնն ալ տպուած է հոն, ինչ որ գործնական նորութիւն մըն է՝ այդ երգերուն ամէն տեղ հայ շրջանակներու մէջ երգելիւ ընդհանրացնելու եւ տեւականացնելու համար, ու նաեւ եղանակները յօրինող երգահաններուն ու մերթ խօսքերու հեղինակներուն լուսանկարը, այդ երգահաններուն եւ բանաստեղծներուն համառօտ կենսագրութեամբ: Համակրելի եւ օգտակար հրատարակութիւն մըն է ուրեմն, տպագրութեամբ ալ մաքուր ու ակնահաճող: Երկու դիտողութիւն ունիմ սակայն ընելու այս հասարակութեան կազմողին եւ հրատարակողին: Հայ երգերու հասարակութիւն մը մէջ ինչ դո՛ւր չունի թաթար երգահանի մը Արշիմ Մալ ալանի եղանակները. արդէն հանձնաւ այդ օփէշէթին մերոնց մէջ տարածուած ու ժողովրդականացած ըլլալը քնաւ պատճառ մը չէ արդարացնելու հայկական երգերու զանաւորանքի մը մէջ այդ օտար տարրին ներմուծումը: Երկրորդ դիտողութիւն այն է որ կազմողը այս ժողովածուին մէջ դեր է կոմիտաս վարդապետի հաւաքած ու դաշնակա՞ծ երգերը ամենամեծ մասամբ զանոնք քաղելով թէ՛ վարպետին ձեռքով իսկ հրատարակուած երեք տետրակներէն եւ թէ՛ կոմիտասեան Յաճախ — ժողովի հրատարակած անտիպներու ժողովածուներէն, եւ ասիկա ըրե՛ր է՝ ատոնց կոմիտասեան Յանձնաժողովի հաւանութիւնն առնելու: Եթէ կոմիտասի բոլոր գործերը արդէն տպուած ըլլային, ուրախ պիտի ըլլային անոնցմէ մաս մը դրուած տեսնելով այսպիսի երգարանի մը մէջ, ուր անոնք անշուշտ պէտք է իրենց առաջնակարգ տեղն ունենային. բայց զեւ բաւական անտիպ գործեր կան կոմիտասէն զոր Յանձնաժողովը պիտի հրատարակէ, և պատշաճ հրատարակելու միջոցները ան պիտի ձեռք ձգէ՝ գլխաւորապէս իր հրատարակած կոմիտասեան երգատետրերու վաճառման հասոյն թիւն շնորհիւ. եթէ դէժ քանի մը երգ միայն

առնուած ըլլային այդ հաւաքածուներէն, այս դիտողութիւնը թերեւս պիտի չընէի, բայց զերթէ բոլորը առնուած են. երբ հայ հասարակութիւնը այս հաւաքածուներուն շնորհիւ կ'ունենայ այդ երգերը՝ աւելի արժան պայմաններով, այլ եւս կրնանք յուսալ որ կոմիտասեան երգարանները զնէ. եւ եթէ չզնէ զանոնք, Պ. Մարտիան միասամ չըլլա՞ր կոմիտասի անտիպ էջերը հրատարակելու նուիրական պարտականութեան կատարմանը գործին:

Բանաստեղծութեանց երեք հաւաքածուներ երեւցան այս վերջերս արտասահմանի մէջ, Տրափուսներ, Պաշիկ Մարկոսեանի (Մ. իսաչունի), տպուած Նիւ Եորք, Կրակը, Մ. Իսախանի, տպուած Պէյրութ, եւ Մագաղաքներ, Ահարոն Տատուրեանի, տպուած Փարիզ:

Տրափուսներ՝ մեծ մասամբ ոտանաւոր ու մասամբ արձակ բանաստեղծութեանց փունջ մըն է, ընդհանրապէս միջակ որակով, մերթ բոլորովին անարժէք, քիչ անգամ ինչպէս Մոնղոլ-բուրքերթուածին մէջ (զոր քանի մը տարի առաջ հրատարակեցի Ամախիտի մէջ) իսկապէս սիրուն: Կը մաղթեմ որ հեղինակը օր մը կարենայ մեղի տալ Նաստր մը որուն բուրք կտորները Մոնղոլ-բուրքին արժէքն ու նշանն:

Մ. Իսախան արդէն ուշագրաւ յայտնութիւն մը եղաւ իր Տուներուն երգ տաղաշարքով որ Պէյրութի մէջ լոյս տեսաւ երկու տարի առաջ եւ զոր ջերմ զովեստով յիշատակած եմ այն ատեն Ամախիտի ջրոնկիկն մէջ. ներկայ հաստատելու կը հաստատէ զիս նոյն համոզման մէջ թէ այս երկտառարգը մեր նոր բանաստեղծութիւնը անձնաշնչաւ, նուրբ տաղով ճորտացնելու կողմէն լաւագոյն ուժերէն մէկն է: Լեզուն մաքուր, տաղաչափութիւնը — տեղ տեղ զեւ բիծեր ունենալով հանդերձ — ընդհանրապէս խնամեալ, ինչ որ հազուադէպ է մեր մէջ այժմ, — զգալիութիւն մը թարմ, թրթուռ, ինքնուրոյն, մտածումով առողջուած, եւ արտայայտուած՝ ձեռով մը որ մերթ քիչ մը արուեստականութիւն թերեւս ունի, բայց որ ընդհանրապէս առողջ է, ժուժկալ, յստակ ու վայելուչ: Քերթուածներ ինչպէս Յիշատակ, Պարսիսանդէ, Ձայնը, Մարգուլ, Նշննիկ ծաղկած ռասը, Գին

շերամուտ, կազմադի գիշեր, Ջառլիի առաւօտ, Դուգ մասիկներ անազգեստ, Սարսուռ, Գեռն օրերուս եւ դեռ ուրիշներ այս հատորին մէջ, մեր ներկայ թերթութեան ամենէն բնութիւնը էն է:

Ահարոն Տատուրեանի բանաստեղծութեանց հատորը, Մագաղաթներ տիտղոսուած, 300 մեծագիր էջերով գեղատապ ստուար դիրք մըն է, եւ իր բովանդակութիւնը կը ներկայացնէ թերթողական խոշոր ճիգ մը, եւ անշուշտ այս հաւաքածուն կը կացուցանէ վերջերս լոյս տեսած ամենէն կարեւոր արտադրութիւններէն մին: Այն բազմաթիւ թերթուածներուն ու տաղերուն մէջ, որոնց շարքերը կը կազմեն այս հատորը, եթէ կան անվիճելի արժանիքներ եւ չքեղ գեղեցկութիւններ, բան մը — էական բան մը — կը պակսի անոնց մեծ մասին մէջ՝ որպէս դի անոնք ըլլան գերազանց բանաստեղծութիւններ:

Ահարոն Տատուրեան հեռու է նոր դէմք մ'ըլլալէ: Պատերազմին առաջ ան արդէն մեր յայտնի բանաստեղծներէն մէկն էր: Վեներտիկի Մուրաւ—Սփիայեկեան վարժարանի աշակերտ, ինչպէս Վարուժանը, ան ալ՝ ինչպէս Վարուժանը՝ իր առաջին բանաստեղծութիւնները հրատարակեց Անախիտին եւ Բազմավիշպին մէջ, ու յետոյ Պոլսոյ Ազատամարտին եւ նորէն Անախիտին մէջ է որ շարունակեց ի լոյս բնծայել իր տաղերը: Վարուժանին հետ միեւնոյն վարժարանին մէջ կազմուած եւ անկից քիչ յետոյ հրապարակ իլած այս թերթողը խառնուածքով, ներշնչմամբ ու ձեւով շատ տարբեր էր անկից Վարուժանի հայրենասիրական լարը չունէր իր քնարը կամ չէր ուզած ունենալ, ոչ ալ քաղաքական էջերն անոր, չունէր նաեւ շունչի զօրութիւն, թոբի ընդարձակութիւն անոր չափովը: Բայց ունէր իր ինքնայատուկ տեսիլն աշխարհի եւ կենքի, իր սեպական եղանակը բնութեան ու մարդկային սրտի խորհուրդներն ըմբռնելու եւ իր երգովը եկեղեցու: Ջուտ քանաստեղծ մըն էր, երգածով ու գեղարարած, որ մեր թերթութիւնը կը ճոխայտուէր պայծառ ու թարմ ներշնչմամբ մը լի ու նուրբ արուեստով մը յօրինուած տաղերով, որոնց մէջ կ'գտնէինք աղուոր մաքուր հայերէն մը, նոր պատկերներով, ինքնատիպ բացատրութիւններով արտա-

յայտուող փափուկ զգայնութեան մը եւ լուսաւոր մտածման մը հետ: Կը ցաւիմ ու կը գարմամ որ Ահարոն այդ առաջին շրջանի իր թերթողական արտադրութիւնները հատորի մը մէջ հաւաքած ըլլայ ներկայ հատորը հրատարակելէ առջեւ: Այդ նախկին շրջանի բանաստեղծութիւնները ոմանք կը գտնէին չափազանց «պառնասեան», այսինքն ձեւով գեղեցիկ, բայց որ ունի Պայէնին պէս խորագրաց թերթուածներ եւ մարդկային ճակատագրին նուիրուած զգացմամբ աղքատ, ինչ որ արդէն սխալ է նոյն իսկ Ֆրանսացի պառնասեաններուն համար ընդհանրապէս եւ անոնց պետին Լըքոնթ ար Լիլի համար մասնաւորապէս, որոնք թերթուածներուն մէջ կան արդարեւ, որ յղկուած են ու ցուրտ, բայց որ ունի Պայէնին պէս խորագրաց թերթուածներ ու մարդկային ճակատագրին նուիրուած (եւ ներքնապէս իր անձնական կեանքին ներշնչուած) տաղեր, ինչ անհուն դառնութեամբ, եւ որոնք հեռու են զգացումէ դուրկ ըլլալէ: Ահարոն Տատուրեանի այդ բանաստեղծութիւնները անշուշտ, Դուրեանի մը, Մեծարեցի մը, Թէքէեանի մը կամ Տէրեանի մը տաղերուն թերթուած զգայնութիւնը չունէին, բայց լուսաճաճանչ ներշնչմամբ այդ խաղաղ ու ներդաշնակ երգերուն խորը կը զգացուէր եւ իտասարդ սրտի մը բարբախումը:

Պատերազմը եկաւ, յետոյ եկաւ յոսպատեարգմեան շրջանը, Ահարոն Տատուրեան երկարատեւ լուռ մնաց, հազիւ մերթ ընդ մերթ հրատարակութեան տալով մէկ-երկու տաղ: Կարծողներ կային որ ան դադարէ մը արտադրելէ: Ներկայ հատորը կ'ապացուցանէ թէ ան իր առանձնացման մէջ՝ իր հոգեկան հաճոյքին համար՝ շատ բան է արտադրեր, եւ անհիշելի երկրորդ շրջանի արտադրութեան մէկ մասն է որ ի լոյս կ'ընծայէ այժմ, (եթէ է մասը) պիտի հրատարակէ ուրիշ հատոր մըն ալ՝ Պոնիմակամբ տիտղոսով: Այս երկրորդ շրջանի թերթուածներուն մէջ, Ահարոն Տատուրեան զգալապէս ճիշդ է թաղած «պառնասեան» չըլլալուն, Ֆրանսական խորհրդապաշտ բանաստեղծներուն մօտենալուն: Ծն Ահարոնը շատ կը սիրեմ իր հին բանաստեղծութիւններուն համար, եւ թերթութիւնը ամէն բանէ վեր դնող

գեղապաշտ մարդու իր նկարագրին համար, եւ կը ցուիմ որ ստիպուած եմ ըսել թէ իր այս նոր ուղղութիւնը նպաստաւոր եղած չէ իր քրեանարին զարգացման, զինք չնկեցուցած է այն ճիշդ ճամբայէն զոր գտած էր ատենով: Նախորդ շրջանի իր բանաստեղծութիւնները աւելի գեղեցիկ, աւելի կատարեալ էին իրենց տեւսակին մէջ: Ներկայ հատորին մէջ կան ան — շուշա աղուոր էջեր, — մանաւանդ, օրինակի համար այն շարքին մէջ որ Բանաստեղծը կ'աւատուածանայ ընդհանուր տիտղոսը կը կրէ: ամբողջ հատորին մէջ կը գտնենք գեղեցիկ հայերէն եւ ընտիր տաղաչափութիւն, — ինչպէս եւ իր նախորդ շրջանի բանաստեղծութեանց մէջ: Կը գտնենք հոն գէշերով նոր բացատրութիւններ, իսկատիպ պատկերներ, քերթողական փափուկ տեսիլներ, բայց այդ գէշերը կը մնան յաճախ չիտթ, մուխ, և չեն աղդեր մեր սրտին, յուզական չեն, վասն զի չափազանց տարտամ, անյարիր, անյատակ է այդ պատկերներու տարափին ետեւ դրուած մտածումը, իւրաքանչիւր տաղի ղեկավար մտածումը, առանց որուն տաղը կը դառնայ զարդարուն լրացութիւն է որուն ճրագը չեն վառած: Իսկ այս հատորին վերջին բաժինը, ժողովրդական երգերու նմանողը — թեամբ դրուած տաղերու շարքը, բոլորովին անաղող է ու հատորին մեծադոյն մասին պարունակած բանաստեղծութեանց տեսակին հետ ընաւ չներգաշնակող: Բոլոր աղգերուն մէջ արդէն շատ քիչ եղած են այն բանաստեղծները որ ժողովրդական երգերու հետեւողութեամբ տաղեր ուղած են զբն ու յաջողած են (Հայնէ, տիկին Տէպօրտ-Վալմօր, Վերլէն, մեր մէջ՝ Արովեան, Թումանեան, Իսահակեան, Չարենց): ատոնք ալ յաջողած են որովհետեւ իրենց խառնուածքն ի ծնէ քնարչէն ժողի եղած է ժողովրդական քնարի բնազդական արուեստին: Եթէ ծանուցուած Պոհնմակամբբէր ալ Չիւսմարեւելեցութեան պէս տաղեր է որ պիտի կազմուի, եւ բարեկամաբար խորհուրդ կուտայ Ահարոնին որ վաղ անցնի եւ ասոր տեղ իր նախկին շրջանի գեղեցիկ բանաստեղծութիւն — ներուն հաւաքածուն հրատարակէ:

Փրօֆ. Ն. Արոնց կը շարունակէ գրքոյկի ձեւով մասնաւոր տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել եւրոպական զանազան մասնագիտական

հանդէսներու մէջ իր հրատարակած Փրանսերէն լեզուով պատմական կամ բանասիրական մեծածափէք ուսումնասիրութիւնները: Իր երկու նոր գրքոյկներէն, զոր վերջերս ստացայ, ինչ ստուգաբանական նիւթեր կը պարունակէ կարգ մը հայ բառերու վրայ (տոյլ, երից, գայլ, լուտամ, քեղում, ձեղում, եւայլն), միւսը՝ նորութիւններով ի մանրակրկիտ հետազոտութեանց շարք մըն է նուիրուած Պուլկարաց մեծ թագաւոր Սամուէլին, որ հուշակաւոր է երկարատեւ ու բուռն կոիւնքերով զոր մղեց բուզանդական մեծանուն կայսր Վասիլ Բ. ին ղէմ, որ նոյնպէս հայազն էր եւ վերջ ի վերջոյ յաղթեց անոր (Փ. դարու վերջ ԺԱ. դարու սկիզբ):

Ֆրանսերէնով արտայայտուող հայ ուսումնականներու դասուն մէջ առաջնակարգ տեղ մը կուզայ դրաւ օրիորդ Սիրաբիկ Տէր Ներսէսեան իր Les manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles des Pères Mekhitaristes de Venise երկհատոր գործով որ վերջերս շեղ հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ: Օրիորդ Տէր Ներսէսեան որ հանգուցեալ Մաղաքիա Օրմանեան պատրիարքին ղեկորդին է եւ իր մօրեղբոր խորթափանց իմացականութիւնը, ուսումնաստեղծ հմտածարաւ ոգին, անխոնջ աշխատասիրութիւնը եւ ազգային մշակոյթի հանդէպ ջերմ շահագրգռութիւնը ձգտումը ժառանգած է լիովին, տարիներ առաջ չկած էր Փարիզ եւ Կապրիէլ Միլէի եւ այլ յայտնի ուսուցչապետներու դեկավարութեան տակ արուեստի (ու մասնաւորապէս բուզանդական ու արեւելեան արուեստի) պատմութեան հետազոտութեանց համար լրջօրէն պատրաստուելով, տարի մը առաջ Սորպոնի մէջ իր հիւպարութեանց տղթորութեան իբր թէք կը ներկայացնէր ու կը պաշտպանէր՝ բանի մը մեծանուն ուսուցչապետներու առջեւ՝ այս նոր հրատարակուած աշխատութիւնն իսկ եւ ամենապայլուն յաջողութեամբ կը ստանար իր վկայականը: Այդ թէքին պաշտպանութեանը առթիւ Թամ լրագրող օրիորդ Տէր Ներսէսեանին կը նուիրէր մեծապէս ներողալից տողեր եւ յայտնիք լեռոյ թէ քիչ ատեն առաջ օրիորդը Ֆրանսական քաղաքացիութիւն ստացած էր, կ'ընէր թէ այդպիսի որակով օտարներու Ֆրանսացի դատնալը Ֆրանսայի համար պատիւ մըն է:

Օրիորդ Տէր Ներսէսեան վերջին տարիներու ընթացքին արդէն մասնագիտական հանդէսներու մէջ Հրատարակած էր յօդուածներ, ծանօթ ու յարգուած էր իրր նորարար ուսումնասիրող: Ան իրր մասնագէտ ուսուցչապետ հրաւիրուած է քանի մը տարիէ ի վեր Պոսթընի մօտ գտնուող Ուէլլլիէ աղջկանց բարձրագոյն վարժարանին մէջ իրագնդական ու Հայկական մանրանկարչութեան վրայ դասախօսութեանց շարք մը արտասանելու: Ամիսներ առաջ Հրատարակեց Բաղասմի եւ Յովաստիի պատմութեամբ բեւզանդական նկարազարդ ձեռագիր մը վրայ ընդարձակ եւ ուշադրաւ ուսումնասիրութիւն մը: Եւ ահա երւոյշ Հայ մանրանկարչութեան նուիրուած ուսումնասիրութեանց բերել թանկագին նպաստ մը, այս ստուար գործով որուն անունը տուի վերը եւ որուն առաջին հատորը կը պատրուակէ Ս. Ղազարու վանքի ճոխ հաւաքածուն ինչ շարք մը ամենակարեւոր ձեռագիրներու նրկարազարդութեան վրայ իր ուսումնասիրութիւնները եւ երկրորդ հատորը կը բովանդակէ այդ ձեռագիրներու մանրանկարներուն եւ դարձանկարներուն վերադասարկութիւնները: Այս գործը որ Հայ ձեռագիրներուն նկարազարդութեան արուեստին վրայ ինքնատիպ տեսութիւններով ու շահեկան մեկնաբանութիւններով լեցուն է, շարադրուած միջոց ու վայելուչ ոճով մը եւ ամենամաքուր Փրանսերէնով մը, խորապէս պիտի գնահատուի անշուշտ եւրոպացի ու Հայ բոլոր մասնագէտ ուսումնասիրողներէն ինչպէս եւ արուեստասէրներէն: Այդ գործին պատրաստութեան ու հրատարակման մեկնեանս եղած է «Frick Art Reference Library» ի հիմնադիր օրիորդ Հեյնէ Ֆրիք Ամերիկուհին, որուն օգնութեամբ պատրաստուելու վրայ են եւ պիտի հրատարակուին նաեւ. Կապրիէլ Միլէի եւ այլ ամենագէտ վարպետներու ձեռքով շարադրուած ուսումնասիրութիւնները քանի մը կարեւոր բեւզանդական եւ Հայկական նկարազարդ ձեռագիրներու վրայ: «...Տասնեւեօթը տարի առաջ է որ, կ'ընէ Կապրիէլ Միլէ այն յառաջարանին մէջ զոր գրած է այս գործին համար, ես տեսայ մեզի դալը այս երիտասարդ ուսանողուհին, որուն դասերը իբր հնդկիստ - կուրթին կ'ընդունուին այժմ Ուէլլլիէ վարժարանին մէջ: Վկայ եղայ իր մեթոտիկ ճիւղին,

իր քաջարի ճիւղին, իր յառաջգիտութեանց, իր առաջին յաջողութեանց: Ուրախութիւնն ունեցայ լսելու վկայական ստանալու համար անոր ներկայացուցած թէղին յատակութեան, ճշդ ու բոլորութեան եւ նորութեան մասին իմ պաշտօնական Պ. Թուրքէնի գովեստները: Ուրախութիւնն ունեցայ տեսնելու թէ ինչպէս այդ յատակ ու ժուժկալ միտքը շուտով իւրացուց մեր հրատական մեթոտները, սորվեցաւ արուեստի յուշարձաններու, մասնաւորապէս մանրանկարչութեան, կիրարկել բանասէրներու քննադատութիւնը, բայց առանց արտաքին նշաններուն մէջ սահմանափակուելու, այլ արուեստի գործին խորը թափանցելով անոր էական յատկանիշներն ի վեր հանելու, ըստ այդ յատկանիշներուն անոր դասաւորումը հաստատելու եւ այդպէսով մանրակրկիտ հետազոտութենէն լայն համադրութեան բարձրանալու համար: Այսպիսի մեթոտ մը թոյլ տուած է օրիորդ Տէր Ներսէսեանին, քանի մը բնորոշ ձեռագիրներու շուրջ որ ԺԲ. դարու վերջերէն ԺԴ. ի վերջերքը կը հասնին, ճոխ ծաղկափթթումի շրջանի մը Հայ մանրանկարչութեան վրայ համայնագէտ ուսումնասիրութեան մը տարրերը համախմբելու: Նիւրու թիչ ծանօթ է, գործը՝ նորարար է: Երկու կալուած, Մեծ Հայք եւ Կիլիկիա. երկու մօթիք, զարդանկարչութիւն եւ դիմանկարչութիւն, զարդանկարչութիւնը մասնաւոր նախասիրութեան մը առարկայ դարձած. երկու ազդեցութեան կեդրոններ, Արեւելք եւ Բիւզանդիոն...»:

Օր. Տէր Ներսէսեանի այս գործին մէջ ուսումնասիրուած ձեռագիրներն են թիւ 196, Աւետարան, Մեծ Հայքի մէջ գրուած ու նկարազարդուած ԺԲ. դարուն, գրեց՝ Ոսպատուր, նկարիչ՝ Վարդ. թիւ 151, Աւետարան, գրիչ՝ Իգնատիոս, որ գրած է Հաւուց Թատի վանքի (Մեծ Հայք) երկու միաբաններու համար թուական 1214. թիւ 325, Աւետարան, գրիչ՝ Գրիգոր, գրչութեան վայր՝ Էրզրում, թուական 1230. թիւ 1635, Աւետարան, գրիչ Կոստանդին, որ գրած է Ներսէս Լամբրոնացի եպիսկոպոսին համար՝ Սկեւոյի վանքին մէջ, Կիլիկիա, թուական 1193. թիւ 888, Աւետարան, գրուած ԺԴ. դարուն, գրիչ՝ Եղեմացի

Կարապետ (յայտնի չէ ո՞ր է գրուած)։ Թիւ 1657, Գիրք ձեռնագրութեան, թուական 1247, գրուած Զառնուկի վանքին մէջ, գրել՝ Սարգիս։ Թիւ 1917, Աւետարան, գրիչ եւ նկարազարդել՝ Տարօնեցի Թորոս, Գլածորի վանքին մէջ գրուած (Մեծ Հայք), թուական 1367։ Թիւ 16, Աւետարան, գրուած Դրազարկի վանքին մէջ, Կիլիկիա, գրիչ՝ Թորոս, նկարազարդող՝ Սարգիս Պիծակ, թուական 1331։ Թիւ 1508, Աստուածաշունչ, գրիչ՝ Յովնանէս, նկարազարդող Սարգիս Պիծակ, թուական 1319։

Եւրոպական լեզուներով արտայայտուող Հայերու գործերէն՝ պէտք է յիշատակեմ նաեւ երկու կարեւոր դիրքեր, մին՝ անգլիերէն, չքատարակուած Իլլիոսիսի Համալսարանի պաշտօնաթերթին իր յաւելում, History of the Armenian Question to 1885, գործ Ա. Յ. Սարգիսեանի, միւսը՝ Le rôle des Arméniens dans la civilisation mondiale, գործ Փրոֆ. Վ. Տոտմեանցի, տպուած Պեկրաս։

Առաջինը շատ լուրջ եւ հմտալից աշխատութիւն մըն է, ուր հեղինակը կը պատկերացնէ եւ կը մեկնաբանէ «Հայկական Հարցը», անոր ծագումը եւ ընաշրջութիւնը 1877ի առաջ-ժուրք պատերազմէն ու Պերլին վեճաժողովէն մինչեւ 1885։ Շարադրելու համար այդ գործը, հեղինակը աչքէ անցուցեր է ամբողջ դէպ մը Հայ ու օտար լեզուներով այդ Հարցին նուիրուած գրքեր ու յօդուածներ, որոնց ցուցակը կը գտնենք գրքին վերջը։ Ցանկալի է որ այդ մեծարժէք գործին հայերէն թարգմանութիւն մը չքատարակուի, ու ցանկալի է նաեւ որ հեղինակը իր լուրջ պատմաբանի մեթոտիկ քննութեանը ենթարկէ Հայկական Հարցի երկրորդ փուլն ալ (1885էն մինչեւ մեր օրերը)։

Փրոֆ. Տոտմեանց միջպագային համաբաւ մը կը վայելէ շնորհիւ այն նշանակելի նպատին զոր իր պուկկարեղէն, ուռեւերէն ու Փրանսերէն յօդուածներով ու բանախօսութիւններով բերած է համագործակցական շարժման (coopérative), եւ իբր այդ՝ օտար միջավայրերու մէջ Հայ ցեղին պատիւ բերող համակրելի եւ յարգելի դէմք մըն է։ Ան ընկերաբանական նիւթերու վրայ Հայերէն յօդուածներ ալ տըւած է մերթ մեր պարբերաթիւթերէն ուսման։ Ներկայ գործին մէջ ան ուզած է իբր հայրենա-

պէր ազնիւ Հայ իր նպատար բերել Հայ ժողովուրդի կողմէ մարդկային քաղաքակրթութեան մատուցուած ծառայութեանց արժէքը օտար - ներուն ծանօթացնելու գործին։ Այդ ընդարձակ նիւթին մէջ քանի մասերն է միայն — բաց կարեւոր մասերէն մէկ քանին — որ այս հատորին մէջ աւս պարգած է (Հայուն պատմական դերը իր երկրին մէջ՝ շատ համառօտ կերպով ցոյց տրուած, Հայը Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Թուրքիոյ, Եգիպտոսի, Պալեստինեի, Լեհաստանի, Ռուսիոյ, Վենետիկի մէջ), Հայ ճարտարագիտութիւն, Հայն ու համա - գործակցութիւնը, Հայ մեծ դէմքեր (կոմս Լորիս-Մելիքեֆ, նկարիչ Ալվազովսքի, Նուպար փաշա, Մելքոն Խան, զօրավար Լազարեֆ, Գրիգոր Թրանշու-Եաշի, Կրօֆ. Ս. Նեղիպարեան, Թաֆաշէլ եւ Սաթօ Աղաբաբեան)։ Հայ երա - ժըլտութիւնը եւ արուեստի այլ ճիւղերը (բաց ի ճարտարագիտութենէն), եւ Հայ դրականութիւնը ինչ ներկայացուած այդ գրքին մէջ, եւ յատկանշական Հայ մեծ դէմքերէն ջիշերն են միայն որ հոն իրենց դուրսն ունին։ Բայց իր պակասներով մէկտեղ, օգտակար գործ մըն է այս գիրքը, եւ պէտք է շնորհակալ ըլլալ հայ յաջգի այդ բազմերախտ վաստակաւոր մտաւորականին այս ազգասիրտական աշխատանքը կատարած ըլլալուն համար։ Դժբաղդաբար, գերքին Փրանսերէնը լի է սխալներով, եւ ցանկալի է որ երկրորդ տպագրութեան մը պարագային Պ. Տոտմեանց Փրանսացի բարեկամի մը օգնութեամբ կոկէ իր լեզուն։

Հայ ժողովուրդին անմիջական անցեալի պատմութեան հետ սերտ կապ ունեցող Փրանսերէն չքատարակութեանց մէջ արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող գործ մըն է 'La Passion de la Cilicie (Չարչարանք Կիլիկիոյ) տիտղոսով ստուար գիրքը, զոր շարադրած եւ ի լոյս ընծայած է՝ Փոյ տիւ Վէու անունին տակ Փրանսական հնազոյն գերդաստաններէն է — կուս պատկանող ազնուատիրտ ամենաւերորթին մը։ Մանրամասն պատմութիւնն է Կիլիկիան տոմարն, անդժօ-Փրանսական զօրքերու եւ Հայ կամաւորներու ձեռքով այդ հողամասի դրաման փառաւոր չըլնանէ մինչեւ Փրանսական կառավարութեան որոշմամբ այդ երկրի պարպումին տեղը ու տիտը օրերը, անցնելով Մա-

Հայածանքները կը շարունակուէին եւ այնուհետեւ մինչեւ օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը (եւ մինչեւ Կիլիկիոյ տարբեր նկարարի ունեցող՝ ժոճն-թիւրքական՝ կոտորածը), տեղական քանի մը կոտորածներ միայն ունեցանք, ինչպէս դաշնակցականներու յարուցած Սասունի ապստամբութիւնը խեղդելու համար կազմակերպուած կոտորածը: Ու Փռա Արմենիան Հիմնողը ոչ թէ Քրիմասոս, Քիւնաբ, Փրեսանէ, Ժորէս խմբակը եղաւ, ոչ ալ Լորիս-Մելիքեօֆը, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ Հայկական փրօականութիւն արդէն իսկ սկսեալով գործին իր մասնակցութիւնն ուղեց բերել եւ Քիւնաբին ու բոլոր Լորիս-Մելիքեօֆին յանձնեց՝ Քրիմասոսի, Փրեսանէի եւ միւսներուն աջակցութեամբ՝ Փռա Արմենիան հրատարակելու գործը: Հեղինակը կը գրէ թէ քեմալական շարժման սկսելէ յետոյ, զօրավար Անդրանիկ առաջարկեւ է որ Փրեսանական զօրքեր դրանք Թուրքիոյ բոլոր Հայկական նա – հանգները, յետոյ առաջարկեւ է որ Անդրկովկասի Հայ Հանրապետութեան բանակը զօրէն այդ նահանգները եւ Ծրանսան միմիայն քանի մը սպայ տայ այդ դրաման գործողութիւնները դիկավարելու համար, ու Քրիմասոս մերժեւ է. սխալ է ասիլա: Զօրավար Անդրանիկի գործակցութեան համար որեւէ բան է որ Փրեսանական կառավարութեան առաջարկուեցաւ Այդ. Պատուիրակութեան կողմէ, ու մերժուեցաւ. եւ ատիկա պատահեցաւ Քրիմասոսի Հեռացումէն բաւական ատեն ետքը: Հաճեցաւ, կ'ընէ հեղինակը, Ամանուսի Հայկական Հանրապետութեան մը Հիմնարկումը հռչակեցին եւ Պ. Ռուբէնեան մը անոր նախագահ անուանեցին: Հաճեցաւ, որ դիւցազնական ինքնապաշտպանութեան դրուագ մը ապրելէ յետոյ՝ նահատակուեցան, այդպիսի թիկնաւորի վարմունքը չունեցան, եւ արդէն Հաճեցաւ Ամանուսի շրջանին մէջ չէ. հեղինակը սխալմամբ Հաճեցաւ պերագրած է ինչ որ իսկապէս Ամանուսի շրջանին մէջ մեր կրակոտ այրեանակիցներէն միւս փորձած էր քանի մը Ժամանակ համար...: Քրքական անդթութիւնը եւ Պ. Ծրանքէն Պուլսոնի կնքած համաձայնութիւնը, կ'ընէ հեղինակը, Հայերու տարաբնուակը իր ծայրագոյն աստիճանին հասցուցած

ըլլալով, անոնց գործը (mission) այժմ աշխարհի հինգ մասերուն արտադրութիւնները փոխանակելն է, որուն մէջ ցոյց կուտան հանճար մը որ Յունիստը կը գերազանցէ: Բարեբաղդաբար՝ ճիշդ չէ ասիլա, Հայ Ժողովուրդի ստուարագոյն զանգուածը ճատարուած չէ, ան կը գտնուի խորհ. Հայաստանի մէջ համախմբուած, կամ անոր Ժօտիկ՝ անոր զբաղի կովկասեան երկու Հանրապետութեանց մէջ, իսկ Սփիւռքի Հայերը վաճառականութեամբ միայն չէ որ կը զբաղին եւ հետո եւ զայն իբր իրենց «գործը», «առաքելութիւնը» նկատուել, այլ աշխատանք, արհեստաւոր, մտաւորական, արուեստագէտ տարբեր կը բաղկանան եւ քաղաքակրթութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն ու տաղանդներ կ'արտադրեն, եւ ատոնց բոլորն ալ ինքզինքին կապուած կը զգան Հայրենիքի եւ ապէի պաշտպարին: Արեւելեան Լէզոնի Հայ կամաւորներուն՝ դաշնակիցներու յաղթանակէն եւ Սուրիոյ ու Կիլիկիոյ դրամունէն յետոյ՝ այդ չըրջաններուն մէջ գործած անկարգապահութեան արարքներու, թալանի եւ անհաստական ուղանութեանց վրայ, որոնք ճիշդ են, հեղինակը թերեւ քիչ մը շատ ծանրացած է, ասանց այդ լեզոնի կազմութեան ատեն Հայ երիտասարդութեան ամէն կողմ ցոյց տուած խաղաղամտ պատրաստակամութիւնը բաւականաչափ է վեր հանելու, թէ եւ Հայ կամաւորներու այդ ծայրայեղութիւններն ալ՝ պատերազմի ատեն Թուրքերու Հայ Ժողովուրդին դէմ գործած աշօրինակ խռովութեանց իբր հետեւանք ցոյց տալով հանդերձ է որ կը քննադատէ: Ամէն պարագայի մէջ, այդ կէտին վրայ, ինչպէս եւ զբերն քանի մը այլ հատուածներուն մէջ, Հայ խմբակներու կամ անհատներու այս կամ այն արարքի մասին իր քննադատութիւնները ո եւ է չափով Հայ Ժողովուրդի հանդէպ անբարեկամական զգացումէ մը չէ որ կը բղին: Ընդհակառակն, այդ զբերն մէկ ծայրէն միւսը կը տրէ կիլիկեան ցարգին մէջ Ծրանացուց դիւակից, գործակից, չարքարակից հանդէս – ցած Հայերուն համար խորին բարեկամութեան շեշտ մը, բարեկամութիւն որ արդէն իսկ կը յայտնուի զբերն առաջին էջին մէջ, ուր հե – զինակը իր գործը կը ձօնէ «Ենիճէի յաղթական

զորավար Կրասիկ, Այնթապի յաղթական զորավար Անտրէոյի», Թուրքերու ձեռքով վայրագորէն նահատակուած երկու Փրանսացի կրօնաւորներու՝ «Հ. Ֆիլիպի եւ Հ. Նիորթի», եւ Հաւանի հերոս փաստաբան Ջալեանի յիշատակին»։ Եթէ հայ կամաւորներու — այն ալ զինադադարէն յետոյ Թուրք զփոխքէն ապստամբ իսլամներով կազմուած չորրորդ վաշտի կամաւորներու, — անկարգութիւնները կը քննադատէ, զովստով կը յիշատակէ նաեւ հայ կամաւորներու քաջարի եւ կարեւոր մասնակցութիւնը Արարայի վճռական ճակատամարտին։

Իր գրքին այն գլուխները ուր կը պատմէ Մարաշի աղէտը, Հաւանի գիւղապետական ողբերգութիւնը, Այնթապի ճակատամարտը Փրանսական զորքերու կողքին մղած արի պայքարը, եւ ասոնց նման ուրիշ դրուագներ, տողորուած են հայ ժողովուրդին հանդէպ անկեղծ սիրոյ եւ յարգանքի զգացումով մը։ Փրանսայի եւ միւս դաշնակից պետութեանց զեկակներուց եւ այնքա՛ն խոստումներէն յետոյ հայ ժողովուրդին հանդէպ խոստմանադրուած ըլլալը, զայն լքելը, Կիլիկիոյ համար ու յետոյ նոյն իսկ Կիլիկիոյ չէ՛ մէջ ձեռք ձեռքի ազատութեան կոչը կոչուած — լէ յետոյ՝ Փրանսական քաղաքակրթութեան կողմէ Անկորայի առօթալի համաձայնութեամբ այդ երկրին ջրիստոննաններու արեւմուտը ներկուած Թուրքին յանձնուելը, հեղինակը խաբանած է անվերապահ զայրոյթով ու ցաւով։ Եւ Փոյ տեւ Վէու իր գիրքը կը վերջացնէ պատուախնդիր եւ իսկապէս ասպետական Ֆրանսացիի մը զգացումներովը Թրթուացող սա հատուածով, ուր անբարւուած, բղձուած ու դաւաճանուած հայ ժողովուրդին արդար հատուցման մը իրաւունք ունենալը կ'արդարակէ եւ այդ իրաւունքին օր մը յարգուելու անհրաժեշտութեան, անխուսափելիութեան հաւատքը կը հռչակէ։

«Կիլիկեան Հայաստանը օր մը Ֆրանսայի ձեռքով պիտի յարուիրն առնէ։ Հայաստան կ'ողբաւրի, կ'ըսէր Անթոյ Փրանս, բայց ան պիտի վերածնի»։ Այն ատեն Փրանսական դրօշը նորէն պիտի ծածանի անոր վերեւ, որովհետեւ փառքի եւ սիրոյ դարերը կը ստեղծեն միութիւններ որ դիւրաւ չեն լուծուիր։ Եւ ան պիտի համախմբէ իր ընտանիքները, որոնց

թիւը, աւաճ, շատ նուազած է, իր եպիսկոպոսներուն շուրջ, իր հողին վրայ որ աւելի հարուստ է քան Նեղոսի տեղիքան, իր «Ալպ — եաններ ունեցող Եգիպտոս»ին մէջ։ Մեր զորագունդերը նորէն պիտի հսկեն անոր վրայ։ Յըրանսան անոր արօրներ պիտի տայ, ոչ ոք այլ եւս զայն պիտի վրդովէ որ հաւատքին մէջ։ Եւ ան իր խորաններուն վրայ պիտի մեծարէ Հայր Ֆիլիպի եւ արքայ Նիորթ Փրանսացի մարտի — բոնները։ Բայց ե՞րբ։ Բայց ե՞րբ։»

Ինչ որ այդ գրքին մեծ արժանիքներէն մին կը կազմէ, այն բազմաթիւ էջերն են ուր հեղինակը՝ Փրանսական, գերմանական, ամերիկեան եւ այլ արցիւրներէ ու իր ընկերներուն ուղղակի տեսածներէն ու լսածներէն քաղելով կը նկարագրէ (այնքան զարհուրելի ու պոփոքի որքան վաւերական մանրամասնութիւններով) Թուրքերու դործած անբարեաւայնի խեղճութիւնները՝ մեծ պատերազմի ընթացքին ու կիլիկեան տուածի միջոցին՝ Հայերու վրայ ինչպէ՛ս եւ իրենց ձեռքը գերի ինչպէ՛ս Ֆրանսացիներու վրայ։ Փոխանակ պէտք եղածէն աւելի ջղազգրդուելու անբռնելի թրքալէզ Ֆարսիի մը (կամ անոր աննշան եւ ո եւ է կարեւորութեան զուրկ ձագուկներուն՝ Թրքաթիւի մը ու Զիմմեմանի մը) Թուրքը շողջօրթող ու անոր զոհերը մրտել ճգնող նորանոր ցափուտութեանէն, Հայերը կրնան այսօր, այդպիսի զրպարտիչներուն հայ ու Փրանսացի դրողներու կողմէ անցեալին մէջ տրուած հրապարակաւ — յին դասերը կրկնել իսկ աւելորդ համարելով, այս հարազատ Փրանսացիին գիրքը անոնց երեսին նետել, «ազնուական» Թուրք ազգի խեղճութիւններէն (այնքան զարհուրելի անխուսափելիութեան զգացումով մը զայն գետին եւ ըտղներ իսկ եղան թէ այդ գիրքը եթէ աթմ գրեթէ ամբողջապէս սպառած է, պատճառն այն է որ Փարիզի թրքական դեսպանատունը դժա՛ռ ու ջնջած է անոր օրինակներուն մեծ մասը։ Հեղինակը մտադիր է երկրորդ տպագրութիւն մ'ընել ապագային։

Այս քրոնիկին մէջ տոյն գրքին առթիւ բոլոր ըսուելիքները հեռու եմ ըսած ըլլալէ։ Մե-

ծառարած յօդուած մը պէտք պիտի ըլլար ատոր համար: Այս քանի մը էջերուն մէջ դէժ էականն ընել պարտք համարեցայ սակայն, որովհետեւ այդ դիրքը թէ՛ Փրանսական շահերուն ու պատիւին եւ թէ՛ հայկական դատին մատուցած ծառայութիւնն էր: Հաստիքին ինչ ինչ կէտերուն վրայ աւելի մանրամասն խորհրդածութիւններ եւ պակասներուն ու անհշուտութիւններուն վրայ աւելի որոշ նկատողութիւններ ընելը կը վերապահեմ այն բողոքին երբ պիտի գրեմ այդ կիրիկեան հարցին մէջ թէ՛ հայկական քաղաքակրթութեան վարիչներուն եւ թէ՛ Փրանսական եւ այլ դաշնակից ազդերու ղեկավարներուն բռնած ուղեգծին կամ ուղեգծներուն մասին իմ գիտցածս ու մտա՝ ծածծ: Այդ յօդուածը կամ յօդուածաշարքը զոր ամիսներ առաջ խոստացած եմ դրել Միքայէլ Կիրճեանի եւ Վահան Թէքեանի Արձնին մէջ՝ հրատարակած յօդուածներուն առթիւ, դրժ՝ բաղդաբար դեռ չկրցայ շարադրել: Եօդուածներ զոր խոստացած եմ գրել Ամանիտի մէջ եւ չեմ կրցած գրել, սկսուած յօդուածաշարքեր որոնց լրացումը ծանուցած եմ եւ զոր չեմ կրցած լրացնել, մէկէ աւելի են, կը խոստովանեմ (սխալն ու գրագէտը Մովսէս Խորենացիի մէջ), «Հայ Մշակոթիւն եւ իր մեկնասանքը» տիտղոսով երկու յօդուածաշարքերը, ինչպէս եւ Ս. Վրացեանի խումբ մը յօդուածներուն պատասխանող յօդուածաշարքը, որոնց առաջին մասը գրած ու հրատարակած եմ, եւ յաջորդ մասերը՝ նօթագրուած՝ դեռ չեմ կրցած շարադրել, կամ ձևովեան եւ Ս. Պէշկեթլեան, զերման ուժմանթիվ ու Փրանսական ուժման թիզմ՝ Նիթին վրայ Աղոնց բարեկամին հետ բանալէն, զոր չեմ լրացուցած: Այս յապաղմանց պատճառը՝ բազմատեսակ աշխատանքներով չափազանց բեռնաւորուած ըլլալս է: Բայց օր մը անշուշտ այդ կիսատ մնացած յօդուածաշարքերուն վերջին մասը պիտի գրեմ ու հրատարակեմ: Գալով կիրիկեան խնդրոյն, ու մասնաւորապէս՝ Փրանսական եւ քմերիկեան հոգատարութեան հարցին վրայ — որ ստուար բարդ, նուրբ, դժուար Նիթի է — գրելիք յօդուածներուս, ատոնց յապաղումը, բաց ի վերի յիշուած պատճառէն, ունի նաեւ ուրիշ կարեւոր պատճառ մը, այն է որ ատոր մէկ-երկու կէտերուն համար պէտք ունիմ աչքէ անցնելու Ազգային Պատուիրակութեան թղթածրարը, եւ

չեմ դիտեր թէ ուր կը գտնուի ան այժմ: Կը կարծէի թէ ան Հ. Բ. Ը. Միութեան Պօղոս Նուպար մատենադարանին յանձնուած էր, բայց մատենադարանայեւ Արամ Անտոնեան որմէ տեղեկութիւն ուղեցի ադ մասին, ըսաւ. թէ Պօղոս Նուպար երբ քաշուեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահութենէն, Պատուիրակութեան թղթածրարը յանձնեց իր յաջորդ Գ. Նորատունկեանին, իսկ թէ այս վերջնորն յանձնուած այդ նախկին թղթածրարը եւ իր նախագահութեան օրով կատարուած գործառնութեանց թղթածրարը այժմ ո՞ր կը գտնուի, չի գիտեր: Կ'արժէ որ Հ. Բ. Ը. Միութեան կերտնական վարչութիւնը զբաղի այս հարցով եւ հարկ եղած փնտնանքներն ու դիմումներն ընէ, որպէս զի այդ կրկնակ թղթածրարները դանուին եւ պահպանուին Պօղոս Նուպար Մատենադարանին մէջ, մեր ժամանակակից պատմութեան կարգ մը ուրիշ վաւերաթուղթերու հետ որ արդէն իսկ այնտեղ չաւաքուած են:

Ամէն պարագայի մէջ, կիրիկեան հարցին ու հոգատարութեան խնդրոյն վրայ յօդուածաշարքս Ամանիտի յառաջիկայ տարուան թիւերուն մէջ անպատճառ պիտի երեւայ:

Մահ Էտուպր Մալիէի. — Այս քրոնիկը ամբողջութեամբ շարադրուած ու մեծ մասամբ տպուած էր արդէն երբ իմացայ Էտուպր Մուլիէի մահուան գոթը: Գիտէի որ ամիսներէ ի վեր հիւանդ պառկած էր դարմանատան մը մէջ, բայց յոյս ունէի — ինչպէս իր մերձաւորները — թէ պիտի յաթիէր հիւանդութեան ու պիտի կարեւոր դեռ առնէ մը շարունակել իր բարի մարդու գործունէութիւնը: Բայց անհաճախ եկեր է յանկարծ վերջ դնել անոր վեհ ու քնդմաւոր կեանքին:

Էտուպր Մուլիէ Ֆրանսայի Բողոքական Եկեղեցւոյն ուշադրաւ հովիւներէն մին էր, այդ չըջնալուն մէջ հանրածնածօթ ու յարգուած՝ իր կրօնական ու բարոյախոսական ներհուն քաղաքակրթութեան մէջ իր ունեցած գործունէութեան ի մասնաւոր ու ան իր բովանդակ ազդին համար յայտնի ու կարեւոր դէմք մը դարձաւ: Երկար տարիներէ ի վեր անկաւ անդամ էր Երեսփոխանական Ժողովին ու Քաղաքացեւական Խորհուրդին, իբր Փարիզի Ծրդ. Թաղա-

մասի ներկայացուցիչ, քանի մը տարի առաջ ընտրուեցաւ փոխ-նախագահ Նրեսփոխանական Ժողովին եւ փոխ-նախագահ Արտաքին Գործոց Յանձնաժողովին: Զերմ ու խոհական հայրենասէր մըն էր, պատկանող այն կուսակցութեան որուն պետն է Լուի Մարէն: Խորհրդարանին մէջ՝ մեծամասնութեան մեծարանքին արժանացած ղեմքերէն մին էր:

Ան իր դեռատի հասակէն հետաքրքրուած էր հայկական հարցով, որիւմ էր հայ Ժողովուրդը իր տառապանքներուն եւ իր արժանիքներուն համար, եւ անոր դատին ամենէն համոզուած, անձնուէր, հաւատարիմ պաշտպաններէն մին հանդիսացաւ մինչեւ իր վերջին օրերը: Ամէն անգամ որ Ազգային Պատուիրակութիւնը, Գաղթականաց Կեդր. Յանձնաժողովը կամ ուրիշ հայ ազգասիրական կազմակերպութիւն, ու եւ հայ յայտնի գործիչ, իրեն դիմած եւ իր միջամտութիւնը խնդրած է, ան միշտ փութիւս ու սրտազին կերպով տուած է իր աջակցութիւնը: Երբ Պրիան և յետոյ Փուանքաբէ քեմալական Թուրքիան ընդդէմ յոյն տարրին, ընդդէմ Կիլիկիոյ Հայութեան, ընդդէմ Արեւելքի ամբողջ քրիստոնէութեան՝ նպաստաւորող աղետաբեր քաղաքականութիւնը որդեգրեցին, Սուլթէ եղաւ այն երեսփոխանը որ Խորհրդարանին մէջ քաջարի ու վեհոգի ճատերով բողոքեց այս աւերիչ քաղաքականութեան դէմ, ջանաց — առանց դժբաղդարար յաջողելու — որ Փրանսական ճշմարիտ ոգիին ու շահերուն հակառակ եղող այդ քաղաքականութիւնը լքեն իր երկրին ղեկավարները:

Հին ու իրապէս ասպետական Փրանսային, հարազատորէն քրիստոնէայ Փրանսային մէկ

վաւերական զաւակն էր ան: Ի՞նչքան առիթներով ան մեր Ժողովուրդին դատին ու մշակութիւն համար իր ունեցած սիրոյն ու յարգանքին ազացոյցները տուաւ, օրինակի համար՝ Աստուածաշունչի Թարգմանութեան հաղորդակցարարամեակի Սորպոնեան հանդէսին իր նախագահական ճառով, Սեփրի Մուրատեան վարժարանին մէջ իր արտասանած ասեմնաբանութեամբ եւ այլեւայլ պարագաներու մէջ իր նախակներով, ուղերձներով կամ յօդուածներով:

Զինքը ճանցած եմ շատ մօտէն. առաջին Հայերէն մին եղած եմ որ իրեն մօտեցած եւ մեր զատին համար իր աջակցութիւնը խնդրած եմ. կապուած էի իրեն հետ սերտ բարեկամութեան մը կապերով. բաց ի մեր զատին վերաբերեալ ընդհանուր հարցերու համար իր մօտ ըրած դիմումներէս, — իր միջոցով է, օրինակ, որ Լօզանի Խորհրդաժողովին առեւն մեր զատին ի նպաստ Փրանսայի մեծագոյն անձնաւորութիւններէն ստորագրուած եւ Լօզան զրկուած կոչին տակ ունեցանք Խորհրդարանի խումբ մը ամենայայտնի ղեմքերու ստորագրութիւնը, — դժուարութեան մէջ զբաղուող ի՞նչքան հայ անհատներու համար իր միջամտութիւնը խնդրած եմ եւ այդ քաղաքացայտ մարդը, միշտ՝ անխոնջ, անտրտուն, իր բարեխօսութիւնը շնորհած կամ հարկաւոր դիմումը կատարած է:

Փրանսա իբ ամենէն լուրջ եւ ամենէն աղքատ զաւակներէն մին է որ կորսնցուց, եւ հայ Ժողովուրդը՝ իր ամենէն անկեղծ եւ ամենէն անձնուէր բարեկամներէն մին:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

